

119/2 - 6

**OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA
İDARİ YAPININ ÇÖKÜŞÜ**

**Rıza ÜSKÜDAR
(YÜKSEK LİSANS TEZİ)**

ESKİŞEHİR - 1998

T.C.
ANADOLU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA
İDARİ YAPININ ÇÖKÜŞÜ**

Rıza ÜSKÜDAR /

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Tarih Anabilim Dalı

DANIŞMAN: Doç. Dr. Halime DOĞRU

Anadolu Üniversitesi
Merkez Kütüphane

ESKİŞEHİR - 1998

ÖZET

Bu çalışma, Osmanlı idari yapısının çöküş sürecini ele almaktadır. Olaylar, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan, idari yapının çöküşünün yoğun hissedildiği XVII.yy sonlarına kadar olan gelişmeleri içermektedir.

Osmanlı Devleti, XIII.yy'ın sonlarında Marmara Uç Bölgesi'nde kurulmuş ve kısa zaman içinde üç kıtaya hakim bir imparatorluk durumuna gelmiştir. Osmanlı devlet anlayışının temelini üç ana kaynak oluşturuyordu. Bunlar, eski Türk devlet anlayışı, İslam hukuku ve fethedilen yerlerdeki mahalli gelenek ve uygulamalardı. Osmanlı Devleti'nde egemenlik Osmanlı ailesinin elindeydi. Devletin siyasi yapısı ise, merkeziyetçilik, güçler birliği, saltanat ve hilafet gibi özellikler taşımaktaydı.

Osmanlı klasik döneminde merkezi idarede, tüm yetkiler padişapta toplanmıştı. Padişah dışında onun vekili olan sadrazam ve onun da üyesi olduğu Divan-ı Hümayun bulunuyordu. Divan-ı Hümayun padişahın bir danışma organı olduğu gibi onun adına yasama, yürütme ve yargı güçlerini de kullanabilmekteydi. Ancak, yapılan her türlü işlemde padişahın onayını almak zorunluydu. Şeyhülislâm ise devlet iradesindeki her türlü işlemin İslâm hukukuna uygunluğunu denetlemekteydi. Taşra idaresinde ise Tımar Sistemi idari yapının temelini oluşturmuştu. Geniş ülke toprakları, eyaletlere, eyaletler sancaklara, sancaklar kazalara, kazalar ise nahiye ve köylere ayrılmıştı. Taşradaki bu idari birimlerin başına da beylerbeyi, sancakbeyi ve kadı görevlendirilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin yükselme döneminde bu idari yapının iyi işlediğini görüyoruz. Ancak, XV ve XVI.yy'larda Avrupa'da meydana gelen Coğrafi Keşifler, Rönesans ve Reform Hareketleri gibi gelişmelerin sonucu dünya konjonktürünün değişmesi ve içte devlet anlayışındaki değişimler, padişah otoritesinin zayıflaması, ilmiye sınıfının bozulması, ekonomik çöküntü, askeri yapının bozulması ve fetihlerin durması gibi nedenlerle bu idari düzen, çöküş sürecine girmiştir.

Bu dönemde, padişah ve sadrazamlar, saray bürokrasisinin devreye girmesiyle ellerindeki yetkileri kullanamadılar. Divan-ı Hümayun ise bu gelişmenin sonucunda

önemini kaybetti. Padişah ve sadrazamların kişiliksizleşmesi şeyhüislâmların güç kazanmasına yol açtı. Bu durum da Osmanlı Devleti'nin teokratik yapısını güçlendirdi. Taşrada ise idari birimlere yönetici olarak tayin edilen beylerbeyi, sancakbeyi ve kadılar çoğu kez rüşvetle görevlendirildiklerinden, halkı memnun etme yerine onları ağır vergilerle soymaya başladılar. Bir kısma ise görev yerine gitmeyerek yerlerine vekil göndermişlerdir. Bu gelişmelerde taşrada dirlik ve düzenin bozulmasına neden olmuştur. Ayrıca taşradaki bu otorite boşluğu, Voyvodalık ve Âyânlık gibi mahalli güçlerin oluşmasına yol açmıştır.

Gerek merkez ve gerekse taşradaki bu idari çöküş, Osmanlı Devleti'nin idari düzeninde, ıslahat yapılması gerektiği düşüncesini ortaya çıkarmıştır. Bunun sonucu olarak, dönemin padişah ve sadrazamlarına bazı tecrübeli devlet adamları ve ilim-fikir mensupları ıslahat önerilerinde bulunmuşlardır. XVII.yy'da kaleme alınan bu risalelerin başında Kitâb-i Müstetâb, Koçi Bey Risalesi ve Kitâb-ı Mesâlihi'l Müslimin ve Menâfi'il Mü'minin gelmektedir. Bunlara, XVII.yy'ın büyük ilim ve fikir adamı Kâtib Çelebi'nin risalelerini ekleyebiliriz. Osmanlı idari yapısının çöküşüne paralel olarak bazı ıslahatçılar, bu öneriler ışığında içe dönük idari düzenleme girişiminde bulunacaklardır.

ABSTRACT

It is considered in this piece of work The Collapsing Period of Administrative structure of Ottoman Empire. The events include the happenings from the period of The Ottoman State having been founded to the late 17th century in which the collapsing of administrative structure was felt intensely.

The ottoman Empire was founded in the borderland of Marmara region in the late 13th century and in a short period of time, it became an emperiorship dominant over the three continents. Three main resources were constituted the basis of governmental understanding of the Ottoman: Those were the traditional governmental understanding of Turk, Islamic law and local traditions and applications of the territories conquered. It was the Ottoman Family that held sovereignty in Ottoman State. As for the political structure of the state had the characteristics like centralism, unity of powers, sultanate and the caliphate.

During the classical period of Ottoman, entire authority of central administration was gathered in the hand of Sultan. Besides the Padishah, there had been grand vizier as the representative of Sultan, “**Divan-ı Hümayun**”-the Sultanic council of state, of which the grand vizier was a member. Besides being a consultative committee of Padishah, the sultanic council of state was able to use the powers of legislation, adjudication and administration. But, it was compulsory to get the approval of Padishah for every sort of application. On the other hand, it was **Shaikh al-Islam** the authority that controlled the suitability of every decision to Islamic Law. In provincial governing, the system of fief-of “**Timar**”-had been the basis of the governmental structure. Vast territory of the country was divided into provinces, provinces into **sanjaks**-subdivision of a province, sanjacks into districts and districts into subdistricts and villages. As for the heads of these governmental divisions, “**Beylerbeyi**”,-as the head of province, “**sancakbeyi**”-as the head of sanjak, “**kadı**”-as the head of district- were assigned.

During the rising period of the Ottoman State, it had been seen that this structure of administration worked well. However, during the 15th and 16th centuries as the result

of geographical discoveries and explorations and the movements the renaissance and reform in religion in Europe; changing the World's economical situation and inside the country, changings on the concept of "state"; weakening Sultan's authority, Spoiling "ilmiye sınıfı", economic falling; spoiling military structure and stopping in conquests, this governmental system entered into the period of collapsing.

During this period, Padishahs and Grand Viziers weren't able to use their authority because of the **Palace-Bureaucracy**. As a result of those developments, **The Sultanic council of state** lost its importance. It caused the **Shaikh-al-Islam** gain power that Padishahs and Grand viziers having lost their personalities and authorities. That also strengthened the theocratic structure of the state. On the other hand, in province, "**Beylerbeyi**", "**sancakbeyi**" and "**kadı**" appointed as the governors, because of their having been assigned by usually giving bribe, began to rob people by demanding heavy taxes instead of providing them welfare. Even some of them didn't go their working-area but just only sent a representative. Those improvements caused the harmony in social life and peace in province to be spoiled. Besides, that lack of authority led to appear some local powers such as "**Voyvoda**" and "**Âyân**".

That administrative collapse both in Capital and in province, created the idea that it was necessary to make reforms in the administrative system of the state. As a result, some experienced statesmen and men of science and intellectuals suggested reformic proposals to Padishahs and Grand Viziers of the period. As the most important ones of those treatises written in the century of 17th, "**Kitâb-ı Müstetâb**", "**Treatise of Koçibey**" and "**Kitâb-ı Mesâlihi'l Müslimin ve Menâfi'il Mü'minin**" can be counted. To those it can be added the teases of **Kâtip Çelebi**-a great men of science and intellectual of 17th century. Right along with the collapsing process of Ottoman's administrative system, considering those proposals, some reformist would attempt to make some arrangements in the system.

İÇİNDEKİLER

Sayfa No

Kısaltmalar xi

GİRİŞ

OSMANLI İDARİ YAPISININ ÖZELLİKLERİ

A- OSMANLI DEVLET ANLAYIŞI	1
B- İDARİ YAPININ HUKUKİ TEMELLERİ	5
1- Şer'î Hukuk	5
1.1. Fetva Müessesesi	6
2- Örfî Hukuk	7
2.1. Kanunnâme	9
C- SİYASİ YAPININ ÖZELLİKLERİ	12
1- Güçler Birliği	13
2- Merkeziyetçilik	14
3- Saltanat	16
4- Hilafet	19

BİRİNCİ BÖLÜM

KLASİK DÖNEM OSMANLI İDARİ YAPISI

A- MERKEZİ İDARE	21
1- Padişah	21
a) Ünvan ve Nitelikleri	21
b) Yetki ve Görevleri	22
c) Sorumluluğu ve Denetlenmesi	23
2- Vezir-i Âzam	24
3- Divan-ı Hümayun	26
a) Kuruluşu ve Gelişimi	26
b) Görev ve Yetkileri	31
c) Çalışma Usulleri	33
4- Şeyhülislâm	34
B- TAŞRA İDARESİ	37

1. Timar Sistemi	37
2- Taşradaki İdari Bilimler	42
a) Beylerbeyliği	42
b) Sancaklar	43
c) Kazalar	45
C- İMTİYAZLI EYALETLER	47

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI İDARİ YAPISININ ÇÖKÜŞ SEBEPLERİ

A- DEVLET ANLAYIŞINDAKİ DEĞİŞMELER	50
B- PADİŞAH OTORİTESİNİN ZAYIFLAMASI	53
C- İLMİYE SINIFININ BOZULMASI	56
D- EKONOMİK ÇÖKÜNTÜ	59
1- Timar Sisteminin Bozulması	59
2- Mâli Buhran	62
E- ASKERİ YAPININ BOZULMASI	67
F- FETİHLERİN DURMASI VE ASKERİ BAŞARISIZLIKLAR	70

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI İDARİ YAPISININ ÇÖKÜŞÜ

A- MERKEZİ İDARENİN ÇÖKÜŞÜ	74
1- Hükümdarlık Kurumundaki Değişmeler	74
2- Saray Bürokrasisinin Doğuşu	76
3- Sadrazamlık Kurumundaki Değişmeler	78
4- Divan-ı Hümayun'un Önemini Kaybetmesi	80
5- Teokratik Yapının Güçlenmesi	82
B- TAŞRA İDARESİNİN ÇÖKÜŞÜ	84
1- Taşra İdari Birimlerinin Bozulması	84
a) Eyaletler	84
b) Sancaklar	86
2- Çöküş Döneminde Oluşan Yeni Kurumlar	88
a) Voyvodalık	88

b) Âyânlık.....	90
3- Taşrada Dirlik ve Düzenin Bozulması.....	92
C- ISLAHAT İHTİYACININ DOĞMASI VE ÖNERİLER.....	96
1- Kitâb-i Müstetâb.....	97
2- Koçi Bey Risalesi	100
3- Kitâbu Mesâlihi'l Müslimin ve Menâfii'l Mü'minin	102
4- Kâtip Çelebi ve Islahat Düşünceleri	105
SONUÇ	109
KAYNAKÇA	I-VI

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı Geçen Eser.
a.g.m.	: Adı Geçen Makale.
Bell.	: Belleten.
Bkz.	: Bakınız.
C.	: Cilt.
Çev.	: Çeviren.
İA	: İslâm Ansiklopedisi.
İFM	: İktisad Fakültesi Mecmuâsı.
İÜTD	: İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi.
İÜTED	: İstanbul Üniversitesi Tarih Enstitüsü Dergisi.
S.	: Sayı.
s.	: Sahife.
TDVİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.
TTBD	: Türk Tarihi Belgeleri Dergisi.
VD	: Vakıflar Dergisi.
vd.	: Ve Devamı.
Yay.	: Yayınlayan.
TM	: Türkiyât Mecmuâsı.
yy	: Yüzyıl.

GİRİŞ

OSMANLI İDARİ YAPISININ ÖZELLİKLERİ

A- OSMANLI DEVLET ANLAYIŞI

Devlet deyince, belli sınırlar içinde yerleşmiş bir insan topluluğu, istikrarlı bir siyasal örgüt ve kurumsallaşmış bir iktidar anlaşılmaktadır. Bu ifade az ya da çok tarihte yaşamış devletler için olduğu kadar Osmanlı Devleti için de geçerlidir.

Osmanlı devlet anlayışının temelini, üç ana kaynak oluşturuyordu: Eski Türk devlet anlayışı, İslâm Hukuku ve fethedilen yerlerdeki mahalli gelenekler ve uygulamalar¹.

Bütün Türk devletlerinde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de adil olma, halkı adalet üzere yönetme, halkı refaha kavuşturma ilkelerinin egemen olduğu görülür. Eski Türk devletlerinde, sözgelimi Uygurlar'da töre, devletin temel yasası ise ve kağanların başlıca görevleri de bu töreyi yaşatmak ve egemen kılmak ise, Osmanlı padişahları da töreyi, devletin kuruluş düzeni ve işleyişi için temel ilkeler topluluğu olarak korumuşlar ve uygulamışlardır².

Türkler İslâm uygarlığı ailesine katılınca kademeli olarak İslâm Hukuku'nu ve kendilerinden önceki Müslüman devletlerin, idari ve siyasi kurumlarını aldılar. Oldukça gelişmiş bir sistem olan İslâm Hukuku ve kurumları alınınca, devletin geleneksel yapısında önemli değişiklikler meydana geldi. Ancak, İslâm öncesi dönemlerde yürürlükte olan kurumlar tamamen ortadan kaldırılmayıp, bir kısmı eski biçimleriyle, bir kısmı da İslâmi görüntü altında yeni nitelikler kazanarak varlıklarını korudular. İlk Müslüman Türk devletlerinden Selçuklular'a geçen eski Türk kurumları, onlardan da

¹ Geniş bilgi için bkz. Bahaeddin ÖGEL, *Türklerde Devlet Anlayışı*, Ankara, 1982; Mehmet Fuat KÖPRÜLÜ, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, İstanbul, 1981; KÖPRÜLÜ, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, İstanbul, 1981; İsmet PARMAKSIZOĞLU, *Türklerde Devlet Anlayışı*, Ankara, 1982; Bernard LEWIS, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (Çev.: Metin Kıratlı), Ankara, 1984; İlber ORTAYLI, *Türkiye İdare Tarihine Giriş*, Ankara, 1996.

² PARMAKSIZOĞLU, a.g.e., s.43.

Osmanlılar'a geçerek tarihten devralınan siyasi bir miras olarak varlıklarını korudular³. Ayrıca, fethettiği bölgelerin mahalli gelenek ve uygulamalarından da yararlanan Osmanlı Devleti, yaşadığı çağın en ileri idari yapılanmasını gerçekleştirmiştir.

Osmanlı Devleti'nin ilk padişahı Osman Gazi (1281-1324), oğlu Orhan Gazi'ye (1324-1362) vasiyetinde şöyle diyordu: "Oğlum, işte ben ölüyorum, fakat müteessir değilim; çünkü senin gibi bir halef bırakıyorum. Adil ol, merhametli ol, iyi adam ol; bütün reâyayı eşit olarak himaye et. Yeryüzünde hükümdarın vazifesi budur. Ancak bu suretle Allah'ın lütfuna nail olursun. Bilemediklerini ulemaya danış. Bir şeyi iyice bilmeden harekete başlama"⁴. Bu ifadeler, Osmanlı devlet anlayışının temel hedefleridir. Adalet, merhamet, halka iyi muamele ve ulemaya danışma... Devlet adamları böyle bir anlayışın yayılmasında kuruluş devirlerinden itibaren, ilim adamı, tarikat şeyhleri ve dervişlerden faydalanmışlardır. Padişahların yetişmesi, toplumun kültürel ve manevi fethi, sosyal yapının canlılığı bu zümrelerle sağlanıyordu.

Bu mistik tarikat ve teşkilatın ne büyük bir kuvveti temsil ettiği, aralarına aldığı halk kütlesini belirli sosyal nizamlar için nasıl harekete getirerek, zamanın önemli olaylarında büyük roller oynamış olduklarını tarih kaydetmektedir⁵. Anadolu halkı devlet deyince bundan "Adaleti" hakça bölüştüren devleti anlıyordu. Tarikat uluları, bunu kendi kişiliklerinde gerçekleştirmişlerdi. Halkın, devlet anlayışında hükümdar ile "Veli" bir ve aynı idi. Böylece ilim ve dini bir arada yürütmenin gereğine inanan devlet adamları; kitleler üzerinde büyük etkileri olan alimleri korumuşlar, onları devletin faydası yönünde değerlendirmeyi bilmişlerdir.

Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde, toplumsal birliği, en azından ortak ilkeler etrafında toplanmayı ve birleştirmeyi sağlama ve sürdürme olayında bir kuvvet olarak, Ahi'leri, dervişleri, alperenleri görmekteyiz. Bunlar aktif siyasi kuvvetler olarak,

³ KÖPRÜLÜ, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, s.61-67.

⁴ Aydın TANERİ, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Döneminde Hükümdarlık Kurumunun Gelişimi ve Saray Hayatı Teşkilatı*, Ankara, 1978, s.139.

⁵ Ömer Lütfi BARKAN, "Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler", *VD*, C.II, Ankara, 1942, s.283.

toplum hayatına yön vermişlerdir. Garip'ler, Osman'ın küçük ordusunun kenetleyici unsurları olmuşlardır⁶.

Hükümdar, eski Türk geleneğinde olduğu gibi milletin her türlü ihtiyacını karşılamakla sorumlu "baba" kişiliğindedir. Dolayısıyla devlet başkanı halkından kopuk değil, halkın içindedir.

Osmanlıların kuruluş dönemi hükümdarları olan Orhan Bey (1324-1362) ve II. Murat (1421-1451), sabahları saray kapısı önünde yüksek bir yere çıkarak doğrudan doğruya halkın şikayetlerini dinliyor ve hüküm veriyorlardı⁷.

Osmanlılar'da Divan'ın ilk ve asli görevi şikayet dinlemektir. Şeyhülislâmlar ve ilim sahipleri, asırlarca devlet adamlarına çeşitli öğüt ve ikazlarda bulunmuşlardır. Ulema'dan birinin cezalandırıldığına veya haklı haksız idam edildiğine çok az şahit olunur. Netayic ül-vukuat'ta şöyle bir olay geçer: "Bir gün Enderun ağalarından otuz-kırk kişiye kızan Yavuz Sultan Selim (1512-1520), öldürülmelerini emretmişti. Dönemin müftüsü Zembilli Ali Efendi, padişaha gidip şöyle bir olay işittim diye olayın sebebini sorunca, Yavuz; "Efendim artık saltanat işlerine de karışıyorsun" diye Zembilli Ali Efendiye çıkışır. Şeyhülislâm, "Ahiret işlerinizin korunmasına memur olduğum için Şeriat hükümlerini bildirmeye geldim" deyince padişah: "Umumun ıslahı için bir grubun katledilmesine izin verilmemiş midir?" diye sorar. Müftü, "Dünyanın ıslahı bunların ölümüne bağlı değildir" şeklinde cevap vererek hakikati ortaya koyunca, padişah ağaları affetmek zorunda kalır"⁸.

Ulema ve Hanedan mensupları arasındaki ilgi, karşılıklı ve birbirine girmiş bir şekildedir. Ulema, hanedanın ve iktidarın başı olan Sultanın hareketlerini kontrol altında tutmaktadır. Sultan ise "İlimleri ile amel" ulemaya sonsuz ihtiyaç hissetmektedir⁹. Bir gün askerinin talim yerinde, Çandarlı Halil, Sultan Murat'a sefer şartlarının ne zaman ortaya çıktığını sorar. Padişahın, ihtiyacın şiddetli olduğu ve galip

⁶ KÖPRÜLÜ, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, s.145-149.

⁷ TANERİ, *Türk Devlet Geleneği*, Ankara, 1975, s.163.

⁸ MUSTAFA NURİ PAŞA, *Netayic ül-vukuat*, (Yay. Neşet Çağatay), C.I-II, Ankara, 1979, s.90.

⁹ TANERİ, *Saray-Hayatı Teşkilatı*, s.167.

olma ihtimali kuvvetli bulunduğu şartlarda, demesi karşısında Çandarlı Halil; “Gerçi böyledir ama bir şartı daha var ki, o da devletçe çıkarının araştırılmasıdır¹⁰”, diyerek padişahın bu konudaki bilgisini düzeltmekten çekinmez.

“Siz de düşüncenizi ifade edin” anlayışının, Osmanlılara hakim olduğu görülür. Oruç Bey, “Osmanlı hanedanından biri günah işlese ulema onlardan kaçırdı¹¹” der. Ulemanın hanedan üzerinde bir nevi denetimi söz konusudur. Tarihçi Ruhî, sık sık vezirler ve beyler ile çeşitli konuların görüşülmesine dikkati çeker¹².

Devlete bağlılık ve hanedana itaat konusundaki örnekler şaşırtıcıdır. Fetret Devrindeki (1402-1413) kargaşa sırasında Osmanlı beylerbeylerinin, ellerinde çeşitli siyasi ve ekonomik imkanları bulunmasına rağmen hiçbirisinin hanedana hainlik etmedikleri Netayic ül-vukuat’ta belirtilmektedir¹³.

Sultan II. Murat (1421-1451), tahtı oğluna bıraktığında, Vezir-i âzam Halil Paşa ve diğer vezirler, devletin tehlikeye girdiğini görerek; Sultan II. Mehmet’e (1451-1481) “Baba ve oğul hukuku”na göre babasına tahtı tekrar teklif etmesini istediler¹⁴. Çeşitli tarihlerde Vezir-i âzam Çandarlı Halil’in II. Mehmet’le ters düştüğünden; II. Murat’ın tahta geçmesini istediği söylenir. Ancak, bu tür bir konunun “meşru ve hukuki” bir zeminde halledilmeye çalışılması, devlet düzenine temel olan hukukun sağlamlığına bir işarettir.

İdarecilerde aranan nitelikler üç temel öğeye indirilebilir: Dini bütün olmak, Sultana sadakat ve Osmanlı geleneğini iyi bilmek. Devlete hakim otorite, işleri sıkı bir disiplin mekanizması içerisinde yürütmektedir.

Osmanlılar, devlet hizmetindeki görevlileri kanun ve emirlerden ayrılmadıkları sürece ödüllendirirlerdi. Disiplin dışına çıkanları ise hemen cezalandırmışlardır¹⁵.

¹⁰ MUSTAFA NURİ PAŞA, a.g.e., s.277-278.

¹¹ TANERİ, *Saray-Hayatı Teşkilatı*, s.165.

¹² TANERİ, a.g.e., s.165.

¹³ MUSTAFA NURİ PAŞA, a.g.e., s.60.

¹⁴ MUSTAFA NURİ PAŞA, a.g.e., s.40-41.

¹⁵ TANERİ, *Saray-Hayatı Teşkilatı*, s.145.

B- İDARİ YAPININ HUKUKİ TEMELLERİ

Hukukun toplum içindeki yeri ve fonksiyonu oldukça önemlidir. Osmanlı toplum huzurunun sağlanmasında kanun kuvvetinin geçerliliğinin rolü büyüktür. İslâm'dan önce töre ve İslâmi devirde kanunun kudsiyet kazanması, Türklerin sağlam toplum ve güçlü devlet geleneğiyle ilgili idi.

Osmanlı hukuk düzeni, devletin çöküş döneminde bile toplum içindeki adaleti sağlamaya devam etmişti. Hukuk düzenini Batı ile karşılaştırırken, onun toplum ve devlet düzenine getirdiği kararlılığı da göz önüne almak lazımdır. Ortaçağ'dan Yeniçağ'a geçiş zamanlarında Batı'daki çalkantılı devlet düzenine karşılık, Osmanlı Devleti'nde oturmuş, istikrarlı ve hukuk kurallarına uymaya özenle dikkat gösterilen bir yapı vardı. Öyle ki, bazı batılı araştırmacılar o dönemin şartlarına göre Osmanlı düzenini göstererek, örnek bir hukuk devleti kurulduğunu ileri sürmektedirler¹⁶.

Osmanlı hukuk sisteminin İslâmi Hukuk kurallarına dayanması yanında, diğer Müslüman devletlerinde de görüldüğü gibi "örf"lerin tamamen veya kısmen uygulanmasıyla ayrı, fakat diğeriyle ilgili bir hukuk dalının ortaya çıktığını görüyoruz. Osmanlılarda, birbirine ters düşmemek kaydıyla ortaya çıkan hukuk sistemi; "şer'î" ve "örfi" diye iki bölümde incelenmiştir¹⁷.

1- Şer'î Hukuk

Bu hukuk, Şeriat adıyla belirtilen İslâm Hukukudur. Şeriat, İslâmın bir araya getirilmiş kanunu, Allah'ın emirlerinin bütünü anlamına gelir¹⁸.

Osmanlı toplumunda, diğer Müslüman toplumlardaki gibi İslâm Hukuku uygulanmıştır. Toplumun çoğunluğu Hanefi mezhebine bağlı olduğu için, kararlar bu

¹⁶ Ahmet MUMCU, *Hukuksal ve Siyasal Bir Karar Organı Olarak Divan-ı Hümayun*, Ankara, 1976, s.82.

¹⁷ Coşkun ÜÇÖK-Ahmet MUMCU, *Türk Hukuk Tarihi*, Ankara, 1981, s.20-140; Erol ÖZBİLGİN, *Osmanlı Hukukunun Yapısı*, İstanbul, 1985, s.44-56; Ahmet AKGÜNDÜZ, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri*, C.I, İstanbul, 1990, s.46-58.

¹⁸ Joseph SCHAFT, "Şeriat" Mad., İA.

doğrultuda alınmıştır. Fakat bazı durumlarda, kadıların diğer mezheplere göre karar verebilme hakları saklı kalmıştır.

İslâm Hukukunun, Kur'ân, Sünnet, İcma ve Kıyâs olmak üzere dört temel kaynağı vardır¹⁹. Bunlar, hiçbir şahıs veya heyetin tasdikine gerek olmaksızın geçerlidir ve bütün Müslümanları da bağlar.

Mustafa Nuri Paşa, Osmanlıların maddi ve manevi büyümelerinin sebeplerini sıralarken, “Osmanlı hükümdarları İslâm kurallarını sıkı sıkıya uygulayıp kendileri de bunlara uydular. Hukuk işlerini, yönetimleri altında bulunan bütün şehir ve kasabalara atadıkları kadılara verip bu konuda kendilerini halktan bir kişi sayarak kadıların verdikleri kararlara asla karışmayarak sağladıkları adalet ve izledikleri Peygamberin yolu, mülk ve devletlerini yani ülkelerini ve yönetimlerini dinamik ve bayındır bir duruma sokmuştur” demektedir²⁰.

1.1. Fetva Müessesesi

Şer'î hukukta fetva müessesesi önemli bir yer tutmaktadır. İlk müftünün Hazreti Muhammed olduğu bilinmektedir.

Fıkıh müesseselerinden biri olan Fetva, fakihin hüküm mahiyetinde olmaksızın, verdiği cevap anlamına gelir. Müftü, şer'î kanunları delillerinden çıkarıp toplu bir bütün haline getirir. Müftü, kişiliğinde beş erdemi toplayan insandır. Bunlar “iyi niyet, ilim, hilm ve kar ve sekinet, bilgide kuvvet, istiğna ve kifayet ve Hak ile batılı kolayca ayıracak kudrettir”²¹.

Osmanlılarda, kendilerine sorulan genel ve özel şer'î ve hukuki konulara dört ehl-i sünnet mezhebinden “Hanefî Fıkıhı” üzere cevap veren kişiye “Müftü” ve verilen karara da “Fetva” adı verilirdi²².

¹⁹ ÖZBİLGİN, a.g.e., s.51-54; AKGÜNDÜZ, a.g.e., s.49-50.

²⁰ MUSTAFA NURİ PAŞA, a.g.e., s.11.

²¹ Ebul'ula MARDİN, “Fetva” Mad., İA.

²² Yusuf HALAÇOĞLU, XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı, Ankara, 1991, s.131; İsmail Hakkı UZUNÇARŞILI, Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı, Ankara, 1984, s.173-215.

Şeyhülislâm ve Müftü ifadesi Osmanlı kaynaklarında II. Murat döneminden itibaren kullanılmaya başlandı. İlk şeyhülislâm ise, Molla Şemseddin Fenarî oldu²³.

Şeyhülislâmların çuhadar, telhisçi, mektupçu, kethüda gibi görevlileri ile kendilerine bağlı “Fetva Kalemi” adı verilen bir daireleri vardı. Dairenin başında Fetva Emîni adı verilen, İslâm Hukukunda uzman ve tecrübeli bir kişi bulunurdu. Bu dairede ayrıca müsevvid, mübeyyiz, mukabelecî, kâtip, mühürdar ve müvezzî gibi memurlar yer almakta idi.

İlk zamanlardan XVI.yy’a kadar fetva verme işi ve bütün sorumluluğu şeyhülislâma aitti. Ancak bu yüzyıldan sonra şeyhülislâmlar fetva verme işini tamamen fetva eminlerine bırakmışlar ve bu yüzden de fetva eminlerinin önemleri artmıştır²⁴.

Fetvalar genel ve özel olmak üzere ikiye ayrılmaktaydı. Özel fetvalar, ilmiye sınıfına karşı halkın saygısını kazandırırken, genel fetvalar da şeyhülislâmı siyasi sistem içinde üstün bir konuma yükseltmiştir. Aslında şeyhülislâmlık siyasi iktidarın emrinde çalışan devletin genel idaresine bağlı resmi bir organdır. İslâm Hukuku alanında hüküm verme ve denetleme yetkisinin olması şeyhülislâmı, siyasi hayatı en fazla etkileyen devlet organı haline getirmiştir.

2- Örfi Hukuk

Örf-âdet kuralları esas alınarak, ister zamanın ülül-emri isterse müçtehit hukukçular tarafından ortaya konan hukuki kuralların tamamına âdet hukuku veya örfi hukuk denilmektedir. Araştırmacılar, örfi hukukun meydana gelişi ile ilgili olarak şu görüşleri ileri sürmüşlerdir:

Sıddık Sami Onar, “İslâm Hukuku özelliği itibariyle ferdi bir hukuk olduğu, kamu hukukuna ve özellikle de devletin iç teşkilatına ve uygulamalarına ait kurallar

²³ HALAÇOĞLU, a.g.e., s.132.

²⁴ UZUNÇARŞILI, a.g.e., s.200-204; HALAÇOĞLU, a.g.e., s.136.

içermediği için Türkler, bu alanlarda fıkıhın etkisi altında kalmaksızın mahalli ve milli yasalar koymuşlar” demektedir²⁵.

Ömer Lütfi Barkan ise şu görüşleri öne sürmüştür: “Özellikle idare ve teşkilat hukuku ile kamu müesseseleri sahasında, milli ve örfi diyebileceğimiz bir hukuk gelişmek ve kendine özgü özel şekilleri meydana koymak imkanını bulabilmiş ve bu suretle teşekkül eden hukuk, fıkıh kitaplarındaki şer’î hukuk kurallarından farklı bünye ve inkişafına sahip gözüken ve kanunlar ile tanzim edilmiş bulunan bir siyasi hukuk veya devlet hukuku şeklini almıştır”²⁶.

Bu açıklamalardan hareketle örfî hukukun, İslâm Hukuku dışında geliştiğini söyleyebiliriz. Ancak, şer’î hukuktan farklı gelişme göstermesi, ona ters olması anlamına gelmez. Önemli olan, örfî hukukun şer’î hukuk prensiplerine ters düşmemesidir.

Osmanlı hukukçularına göre, örfî kanunlar şu özellikleri içermektedir. Birincisi, şeriatın dışında kalmış bir durum ortaya çıkmış olmalıdır. İkincisi, buna dair Müslüman toplum içinde yaygın bir adet veya inanış bulunmalıdır. Üçüncüsü, hükümdarın iradesi buna bağlı olmalıdır. Dördüncüsü, bu kural İslâm toplumunun hayrına ve adalete uygun olmalıdır. Buna göre örf ve âdetlerin toplumda oynadıkları roller, kanunlara bakılınca daha genel ve daha yumuşak bir özelliğe sahiptir²⁷.

Bazı naslar ve özellikle hadisler örf esasına dayanıyordu. Örneğin, arpa ve buğday alışverişi ölçek esasına dayanıyordu. Bir takım âdetler Hz. Muhammed’in söylemesi ile geçerlilik kazandı. Dört büyük mezhep imamlarından İmam Mâlik, nas olmadığı zaman Medine halkının örflerini şer’î bir delil kabul etti. Fetihler sırasında fethedilen yerlerde naslara ters düşmeyen örf ve âdetler benimsendi²⁸. Hatta giderek,

²⁵ Sıddık Sami ONAR, *İdare Hukukunun Umumi Esasları*, İstanbul, 1966, s.490.

²⁶ BARKAN, XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu’nda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları Kanunları I, İstanbul, 1943; BARKAN, “Kanunnâme” Mad., İA.

²⁷ AKGÜNDÜZ, a.g.e., s.53-vd.

²⁸ Osman ÖZTÜRK, *Hukuk Tarihi Açısından Mecelle*, İstanbul, 1973, s.7.

örfün İslâm Hukukunun ana kaynaklarından biri olan İcmanın gücüne yaklaştığı belirtilmektedir.

Osmanlı Hukukunda, örf tabirinin bazen örfî-sultanî şeklinde hükümdarın, toplumun hayrı ve faydası için kendi iradesine dayanarak çıkardığı kanunlar için de kullanıldığı görülmektedir. Örfî sultanî ile örf ve adet arasında ilişki vardır. Osmanlı padişahları vilayetlerin tahrirleri sırasında bölgedeki örf ve adetleri tespit ettirirlerdi. Sonra bunlardan yararlanarak, kanunlar çıkarırlardı²⁹.

Bu durumda örfî hukukta iki özellik ortaya çıkmaktadır. Milli veya mahalli olan bir kural, hakkında dini bir hüküm bulunmamış olsa bile; Müslümanlar arasında yapılagelmekteyse, o kural artık İslâmi olmuştur.

Ayrıca, Osmanlı toplumunda milli ve örfî kuralların uygulanması, siyasi hayata ve devlet hukukuna işlerlik kazandırmıştır.

2.1. Kanunnâme

Medeniyetin ilerlemesi ve İslâmiyetin çeşitli hukuki kurallara sahip kavimleri içine alması ve bu arada farklı yerlerde kurulan İslâm devletlerinin daima değişen sosyal ve ekonomik hayat şartlarına sahip olması neticesinde, şer'î kuralların dışında yeni kurallar koyulması gerekmiştir. İslâm hukukçuları, örf ve âdeti, kamu faydasına dayanan ve İslâm ümmetinin başı, amiri olan hükümdar tarafından bir ihtiyacın ifadesi olmak bakımından uygun görmüşlerse de, onları şer'î kurallardan her zaman ayırmışlardır. İşte bu şekilde İslâm devletlerinde hukuk kaynağı olarak şer'î kuralların yanında örfî kurallar da yer almıştır³⁰.

Örfî hukuk çerçevesinde ülül-emr tarafından yapılan, hukuki düzenlemeleri ifade etmek üzere değişik kavramlar kullanılmıştır. Bunlar arasında, "örf", "kanun", "yasa", "kanunnâme", "siyaset" ve "kavânin-i siyaset" en fazla kullanılan kavramlar olmuştur.

²⁹ AKGÜNDÜZ, a.g.e., s.78-vd.

³⁰ Mehmet Zeki PAKALIN, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, İstanbul, 1971, s.163.

Osmanlı Devleti'nde gerek kamu hukukuna, gerekse özel hukuka ait kanunları bir araya toplayan mecellelere "kanunnâme" veya "kanunnâme-i Osmanî" adı verilir³¹.

Ömer Lütfi Barkan, kanunnâmelerle ilgili şu bilgileri vermektedir:

"Osmanlı İmparatorluğu'nda ona özel şekil ve çeşni veren esas teşkilât ve idare kanunları, ne şeriat kaidelerinden istidlâl veya istihraç yolu ile ve ne de derhal sistemli ve her sahaya ait şumüllü mufassal kanunlar çıkarmak suretiyle, vazedilmiş değildir. Bu hususlara ait mevzuat ve ahkâm, an'ane ve tecrübeden alınan ilhamlara göre, idarî tedbirler ve emirler halinde verilmiş ve parça parça ilan edilmiştir"³².

Kanunnâmelerin bu şekilde ortaya çıkmasının sebebini de, yine Ömer Lütfi Barkan şöyle açıklamaktadır:

"Kanunnâmeleri ortaya çıkarıcı siyasi ve sosyal şartlar, belki de en açık ifadesini Osmanlı toplum yapısında bulmaktaydı. Osmanlı İmparatorluğu gibi, idari ve mâli mevzuatta bölgelere göre hukuk ve kanun dağılıklılığı prensibi hükümler olan ve her biri ayrı bir teşkilât ve nizam ile idare edilen ve çeşitli imtiyaz ve muafiyetlere sahip bulunan zümrelere ve vakıflar şeklinde, idari-mâli birtakım muhtariyetler ile ve her biri kendi özel statüsüne göre idare edilen teşekküllere hükmeden bir ülkede, genel bir teşkilat ve idare kanunu düzenlemek ve bunu herkesin eline vermeye imkan yoktur"³³.

Kanun ve kanunnâme geleneği Osmanlılara özgü değildir. Ancak şer'î hükümlere uygun olarak, örfî hukukun bütün alanlarında ülül-emre tanınan yetkileri tamamen kullanan ve geniş çapta kanunnâmeler ortaya koyan ilk İslâm devleti, Osmanlı Devleti'dir. İslâmiyetten önceki Türklerde de kanunnâme geleneği vardı. Osmanlı kanunnameleri, daha önceki Türk idare kanunlarından yararlanmışlardır. Ancak, şer'îlik süzgecinden geçirilmiştir³⁴.

Kanunnâmelerde, memurların atanması ve görevden uzaklaştırılması da belli kurallara bağlanmıştır. Ünlü tarihçi Peçevi bu konu ile ilgili şunları yazmaktadır:

³¹ PAKALIN, a.g.e., s.163.

³² BARKAN, "Kanunnâme" Mad., İA.

³³ BARKAN, "Kanunnâme" Mad., İA.

³⁴ AKGÜNDÜZ, a.g.e., s.79.

“Cümle hükkâm adl-ü insaf ile hareket edip azl'den korkarlardı. Ve töhmet ile mazul olursam bir dahi mansıp yüzü görmeyen derdi (Bütün hâkimler adalet ve insaf ile hüküm verip, görevden alınmaktan korkardı. Ve suç isnadı ile azledilirse, hizmet yüzü görmeyeyim derdi)”³⁵. Bundan dolayı hiçbir memur sebepsiz olarak görevden uzaklaştırılmazdı.

³⁵ TANERİ, *Türk Devlet Geleneği*, s.169.

C- SİYASİ YAPININ ÖZELLİKLERİ

Osmanlı siyasi yapısı, zümreler arası bir denge içerisinde düzenlenmiş gözükmektedir. Sistemin iyi işlemesi, bu unsurların uyum içerisinde çalışmasına bağlıdır. Bunlar toplum yapısının adeta temel direkleridir. Sistemin siyasi, sosyal ve ekonomik hayatını işler hale getirirler. Toplum dört unsurdan meydana gelir. Bunlar: Ulema, asker, tüccar, ve reâyadır. Her biri toplumun bir bölümünde görev yaparak, sosyal yapıya canlılık vermektedirler. Osmanlı idari yapısına damgasını vuran ve sistemin temel taşları olarak ortaya çıkan unsurlar ise; Kul sistemi, Kadılar ve Timar Sistemi'dir³⁶. Toprakla siyasi iktidar arasında sıkı bir ilgi bulunmaktadır. Ordu ve arazi unsurları ise birleşik bir haldedir. Toprak yöneticiliği böylece idari-askeri bir karakter kazanmıştır. Devletin idari ve ekonomik yapısı bu şekilde kurulmuş olup, bu yapıyı meydana getiren unsurlar bozulunca devlet idaresinde de bir çöküş kendini gösterecektir.

Görüldüğü gibi, Osmanlı Devleti'nde Batı'dakilerden farklı bir devlet anlayışı vardır. Devlet her şeyin üstündedir. Batı'da ise devlet, belli sınıfların çıkarlarını koruyan bir organizasyon olarak şekillenmiştir. Dolayısıyla, devlet idaresinde etkili olmayan sınıflar; çıkarlarını korumayan bu organize güce karşı tavır almak durumunda kalırlar. Osmanlı Devleti'nde, toplumla devlet arasındaki ilişki olumlu bir biçimdedir. Ayrıca aralarında bir uyum söz konusu olup, devlet sınıfların üstünde şekillenmiştir.

Osmanlı idari yapısında reâya, yıllık vergisini sipahiye öder. Doğrudan doğruya hazineye vermez. Vergi borcunu ödemezse, toprak üzerindeki yetkili makam, iktidar adına toprağı geri alıp, başkasına vermek yetkisine sahiptir. Bu toprak satılamaz ve bağışlanamaz.

İlmiye sınıfı bu sosyal hiyerarşi içinde hakem ve hâkim olarak yerini almıştır. Böylece köylü, bir yandan Tımarlı Sipahi'nin idari, bir yandan da Kadı'nın adli (ve hukuki) kontrolü altında çalışır. Bu kontrol, sistem dejenere oluncaya kadar devam

³⁶ Yaşar YÜCEL, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Desantralizasyona Dair Genel Gözlemler", *Bell.*, C.38, S.149, Ankara, 1974, s.659.

etmiş, daha sonraları yerini baskı ve zulme terk ettiği andan itibaren, başıboşluk ve düzensizlik ortaya çıkmıştır.

Devletin topraklarına yeni ülkeler katıldıkça, idari yapıda bazı değişmelerin ortaya çıktığı ve farklı şartlar için farklı politikaların izlendiği görülmektedir³⁷. Doğu Anadolu, Şam, Mısır, Mekke ve Medine'nin Osmanlı topraklarına katılmasıyla, Osmanlı Devleti kendi idari düzenini buradaki şartları göz önüne alarak uygulamıştır. Devlet özellikle yeni fethettiği yerlerde esnek bir idari politika izlemekteydi. İslâmi ve dolayısıyla devlet geleneğine ters düşmeyen mahalli kurumlar ve gelenekler, belli ölçülerde korunarak bölgenin idaresi daha kolay yürütülüyordu. İdari, coğrafi ve sosyal şartların göz önüne alınması sonucunda, bu bölgelerin devlete problem olması önlenmiştir.

1- Güçler Birliği

Osmanlı Devleti'nde her ne kadar padişah tek yetki ve otorite sahibiyse de, iktidar; padişah, vezir-i âzam (sadrazam) ve şeyhülislâm tarafından temsil edilmekte idi. Sadrazam devleti şeriata ve kanunnâmelere göre ve padişahın bilgisi dahilinde yönetmek zorundadır. Şeriatla ilgili maddelerde yine padişah tarafından tayin edilmiş olan şeyhülislâmın fetvasını almak zorundadır³⁸. Böylece iktidar padişah, sadrazam ve şeyhülislâm tarafından yürütülmekte fakat, iktidarın en etkili ve son mercii padişah olmaktadır. Dolayısıyla bu üç organ birbirleriyle irtibatlı bir şekilde ve biri diğerini kontrol eder şekilde çalışmaktaydı.

Mustafa Akdağ'a göre yasama yetkisi padişahın fermanlarına, yürütme yetkisi, başı sadrazam olan ehl-i örfe, haklaştırma yetkisi de iki kadıaskere bağlı olan ehl-i şer'e ait olduğu için bu üç kuvvet birbirlerinden ayrı gibi görünürse de, gerçekte haklaştırma yetkisi yürütme yetkisini adım başı kontrol etmektedir. Hatta çok vakit yürütmenin

³⁷ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.II, Ankara, 1983, s.579-580.

³⁸ TANERİ, *Türk Devlet Geleneği*, s.45.

uygulanmaya konulması için haklaştırma yetkisini temsil eden şer'î şerifin kararı gerekmektedir³⁹.

Kuruluş devrinden itibaren Osmanlı Padişahları, bir bölgeye başlıca iki yönetici yollamışlardır. Bunlardan biri, yürütme kuvvetini temsil eden Bey (Beylerbeyi, Sancakbeyi) diğeri de yargı kuvvetini temsil eden Kadı'dır. Bey, kadının hükmü olmadan hiç kimseyi cezalandırmadığı gibi, kadıda beyin kuvvetine dayanmadan hükmünü uygulayamamaktadır. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nde yargı ve yürütme yetkileri yanyana, bir bakıma ikincisi ilkinin kontrolü altında yürütülmüştür. Bütün bunlardan dolayı kaza ayrımı, idari bölünmenin de esasını teşkil etmiřtir⁴⁰. Buna göre, Osmanlı lkesi bir yandan Beylerbeylik (Eyalet) ve Sancak (Liva) diye askeri-idari birimlere ayrılırken, aynı zamanda Kaza denilen şer'î-idari birimler oluşturulmuştur.

Bütün bunlar, yürütme ve yargı organlarının birbirlerini tamamlayıcı ve hatta kontrol edici özelliğini; ikisinin de bağlı bulunduğu şer'î (ve rff) kuralların uygulayıcısı olduklarını göstermektedir. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nde idari yönden "güçler birliği" vardır.

2- Merkeziyetçilik

Osmanlı Devleti'nde merkezi otoriteyi sağlama çabaları elebi Mehmet (1413-1421) zamanında kendisini daha çok hissettirmiştir. Çelebi Mehmet'in bütün Osmanlı ülkesini bir sultanın idaresinde birleştirmek için g sarfetmesi ve bunu başarması, Osmanlı Devleti'nin yeniden düzene girmesini sağlamıştır. Fakat bu arada idarenin de bir biçim değiştirdiği göze çarpmaktadır. Aydın Taneri'ye göre: Osmanlılar başlangıçtan itibaren merkeziyetçi bir politika izlemişlerdir. Osmanlı sultanları ve vezir-i zamları iktidarın pratik kaynaklarını, merkezi sistem üzerine kurulmuş bir devlet inşa etmek için kullanmıřlardır⁴¹.

³⁹ Mustafa AKDAğ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, İstanbul, 1974, s.97.

⁴⁰ YÜCEL, a.g.m., s.667.

⁴¹ TANERİ, *Saray-Hayatı ve Teşkilatı*, s.161.

II. Mehmet devrine kadar merkezi otoritenin tam olarak sağlanamadığı, mahalli güçlerin devletin çeşitli kurumlarında varlığını, sürdürdükleri anlaşılmaktadır. II. Mehmet bütün dini ve siyasi kuvvetleri şahsına bağlamıştı. Böylece uçlarda çıkacak bir muhalefete karşı kuvvetli olmak istiyordu.

Bu sayede desantralizasyona (Adem-i merkeziyet) yol açabilecek uç beylerini, merkeze bağlı birer sancakbeyi durumuna getirmiş ve bunları, devlet için bir problem olmaktan çıkarmıştır.

XVI.yy'ın sonlarına doğru, devlet için en başta gelen tehlike, bölgesel güçlerin varlığı idi. Çünkü uçlarda irsî bey aileleri, timarları kendi adamlarına verebilmekte idiler. Evrenoslular, Mihallular, Turahanlular adı ile anılan bu sipahiler, fetih yaparak yeni siyasi kuruluşlar ortaya çıkarabilirlerdi⁴². İşte uçbeylerinin bu imtiyazlı durumu, merkezi otoriteyi tehdit etmekteydi.

Bu düşünce ile daha I. Murat (1362-1389) zamanında, vezir Çandarlı aldığı önlemlerle hükümdarların merkezi otoritesinin arttırılması için yeni çabalara girişmişti⁴³.

Osmanlı Devleti'nin sosyal ve ekonomik hayatta uyguladığı prensip, merkeziyetçi siyasi yapının tersine adem-i merkeziyet esasına göre düzenlenmişti. Mahalli âdet ve an'aneler, devletin hakim ve hayati çıkarları ile çatışmadığı sürece, geniş bir hürriyet ve serbestlik içinde uygulanmıştır⁴⁴.

⁴² YÜCEL, a.g.m., s.658-660.

⁴³ Bu çabaların sonucunda kurulan Yeniçeri Ocağı, merkezi otoriteyi güçlendirici bir gelişme sağlamıştır (UZUNÇARŞILI, *Kapıkulu Ocakları*, C.I, Ankara, 1984, s.6-12).

⁴⁴ Tayyip GÖKBİLGİN, *Osmanlı Medeniyet Tarihi Açısından Osmanlı Müesseseleri Tarihine Bir Bakış*, İstanbul, 1984, s.43.

3- Saltanat

Osman ve Orhan Bey'ler ileri görüşlü, bölgede cereyan eden siyasi olaylardan yararlanmasını bilen, teşkilatçı, aşiret geleneklerine ve İslâm inançlarına bağlı, halkla bütünleşebilen yöneticilerdi. Önemli devlet kararlarının alınmasında beraber savaştığı gazilerin, beylerin ve ahilerin görüşlerini alıyorlardı. Bu üstün nitelikleri sayesinde bölgelerindeki diğer aşiret ve boylar ile ahileri kendilerine bağlamayı başardılar⁴⁵.

Devletin kuruluş döneminde saltanatın nasıl el değiştireceği konusunda bir veraset kanunu yoktu. Ama eski Türk geleneklerine göre devlet hükümdar ailesinin ortak mülkü sayılıyordu. Osman Bey'in ölümünden sonra gaziler, beyler ve ahiler yerine Orhan Bey'i, Orhan Bey'den sonra da I. Murat'ı getirdiler. Kuruluş döneminde genellikle hükümdarın büyük oğlu uç'a bey olarak tayin edilmiş ve babasının ölümünden sonra oradan sağladığı güçle başkente gelerek tahtı ele geçirmiştir. Yıldırım Beyazıt'ın (1389-1402) gücü önceden bilindiğinden babası I. Murat Kosova'da şehit düşünce, ordu komutanları kendisini hükümdarlığa getirdiler. Yıldırım Timur'a esir düşerek ülkesinden uzakta ölünce, devlet yıkılma tehlikesiyle karşılaştı. Beyler tahta kimin getirileceği konusunda ihtilafa düşerek, farklı şehzadeleri desteklediler ve karşıt gruplar arasında taht kavgası başladı. Nihayet Çelebi Mehmet, daha fazla taraftar toplayarak, tahtı ele geçirdi. Çelebi Mehmet büyük oğlu II. Murat'ın kendi yerine getirilmesini vasiyet etmişti. Buna rağmen Rumeli beyleri diğer şehzadeleri desteklediler. II. Murat tahta hakim olunca, kendine karşı gelen beyleri cezalandırmak istedi, fakat kendisini tutan beyler buna rıza göstermediler.

Görüldüğü gibi, ilk dönemlerde egemenlik yetkisi, beyler, ahiler ve öteki devlet ileri gelenleri arasında bölünmüştü. Yeni padişahın seçilmesi eski Türk devletlerinde olduğu gibi bu güçlerin ittifak etmesiyle gerçekleşiyordu⁴⁶. Beyler ve ahiler çok geniş nüfuz ve itibar sahibiydi. "Ama padişah onların mahkumu değildir. Aralarındaki rekabetten istifade ederek gerekirse vezirlerini ve beylerini cezalandırabilirlerdi, fakat

⁴⁵ TANERİ, *Hükümdarlık Kurumu*, s.153-vd.

⁴⁶ TANERİ, *a.g.e.*, s.157-vd.

yine de dilediği gibi serbest davranamazlardı”⁴⁷. Tahtın varisinin belirlenmesinde, beylerin, ahilerin ve gazilerin rol oynamalarına rağmen, saltanatın sahibini teorik olarak Allah’ın tayin ettiği kabul edilir ve her ne şekilde olursa olsun tahtı ele geçirerek devleti kontrolüne alana itaat edilirdi.

Fatih devlet teşkilatını yeni esaslara bağlayan kanunnâmesinde, mutlak ve bölünmez bir egemenlik anlayışı getirdi. Buna göre devlet artık, hanedanın ortak malı değildir. Padişah devleti temsilen soyut ve mutlak bir egemenliğin sahibidir. Böylece kabile-devlet anlayışı terk edilerek Roma’da olduğu gibi mutlak ve soyut bir devlet anlayışına ulaşıldı. Eski devlet geleneği etkisini o kadar yitirmişti ki, tahta büyük evladın geçmesi yolundaki bir veraset esası kolayca yerleşti. Bu anlayışın yerleşebilmesi için Fatih Kanunnâmesinde “Her kimesneye evladım saltanat müyesser ola, karındaşın nizam-ı âlem için katletmek münasıptir. Ekser ulema dahi tecviz etmiştir. Onunla âmil olalar” kuralını getirmiştir⁴⁸. Gerçi kanunnâmede tahta kimin geçeceği değil de tahtı ele geçirenin devletin selameti için kardeşlerini bile öldürebileceği hükme bağlanmıştı, ama bu tarihten sonra padişahın büyük oğlunun tahta geçmesi esası yerleştirilmeye çalışıldı.

Padişahlar kardeşlerini devletin yüksek çıkarlarını ilgilendiren hukuki bir gerekçeyle, öldürmüşler ve bunu yapabilmek için de genellikle şeyhülislâmlardan fetva almışlardır. Kendisinden istenen fetvayı vermeyen şeyhülislâm sayısı çok fazla değildir.

Osmanlı Devleti’nde padişah olma hakkı Osmanlı hanedanının erkek çocuklarına aittir. Baba tarafından Osmanlı hanedanına mensup olanlara “şehzade” adı verilirdi. Babası padişah olsun ya da olmasın şehzadelerin oğlu da şehzade ünvanı alır ve tahtın varisi olma hakkı devam ederdi. Ancak şehzade oğullarından tahta çıkan olmamıştır. İstanbul’un fethine kadar “bey” ya da “çelebi” diye çağırılan şehzadeler, bu tarihten sonra “efendi” diye çağırılmışlardır. Şehzadeler buluş çağına yaklaşınca sancağı çıkarılır, hocaları, lalaları ve mürebbiyelerinden oluşan kalabalık bir maiyetle

⁴⁷ UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Devleti’nin Saray Teşkilatı*, Ankara, 1984, s.43.

⁴⁸ HALAÇOĞLU, *a.g.e.*, s.1; AKGÜNDÜZ, *a.g.e.*, s.318-330; Abdülkadir ÖZCAN, “Fatih’in Teşkilat Kanunnâmesi ve Nizâm-ı Âlem için Kardeş Katli Meselesi”, *İÜTD*, S.33, İstanbul, 1982, s.46.

Anadolu'da bir sancağı vali olarak gönderilirlerdi. Yavuz bir süre Rumeli'de, Kanuni Kırım'da sancak valiliği yapmışlardır. Bunun dışında şehzadeler genellikle Anadolu'da Manisa, Amasya ve Konya'ya sancağa gönderilmişlerdir⁴⁹.

Fatih'le temeli atılan egemenliğin bölünmezliği ilkesi, II. Selim (1566-1574) dönemine kadar iyice yerleşmiş ve artık tahtın varisinin padişahın büyük oğlu olduğu kural olarak benimsenmiştir. Bu nedenle II. Selim'den başlayarak III. Mehmet (1595-1603) dönemine kadar sadece büyük şehzadeler veliaht şehzade sancağı statüsü kazanan Manisa'ya vali olarak gönderildiler. III. Mehmet büyük şehzadenin de sancağa gönderilmesini yasaklayınca, şehzadeler artık sarayda yaşamaya devam ettiler. Sarayda halktan tamamen kopuk olarak ve her an öldürülme korkusu içinde yaşayan şehzadeler çevrelerini saran valideler, gözdeleler, hanım sultanlar ve harem ağalarının kontrolünde ruhi dengelerini yitirmişler ve tahta geldiklerinde basiretli bir devlet adamı gibi davranmamışlardır.

Padişahların kardeşlerini öldürmeleri geleneği sonuna kadar devam etmemiştir. 1603'te tahta geçen I. Ahmet (1603-1617), kardeşi Mustafa'yı öldürmek istemiş, fakat henüz kendisinin erkek çocuğu olmadığından tahtın boş kalma ihtimalini düşünen devlet adamları onun bu isteğini gerçekleştirmesine izin vermemişlerdi. Bir süre sonra erkek çocukları olunca, I. Ahmet yine Mustafa'yı öldürmek istediysede, Mustafa ileri derecede akıl hastası olduğu için ulema öldürülmesine izin vermedi. I. Ahmet öldüğünde çocukları çok küçüktü bu nedenle yerine Mustafa (1617-1618) getirildi. Böylece padişahlık, ailenin en yaşlı erkek üyesine geçmeye başladı. Başlangıçta bu sisteme, II. Osman(1618-1622) ve IV. Murat (1623-1640) gibi kardeşlerini öldürerek tepki gösterenler oldu. Ama Sultan İbrahim'den (1640-1648) sonra tahta geçen IV. Mehmet 40 yıl iktidarda kaldığı halde hanedan üyelerinden hiç kimseyi öldürmedi. Bu tarihten sonra padişahın Osmanlı ailesinin en yaşlı ve en akıllı (ekber ve erşat) üyesine geçeceği yolundaki I. Ahmet döneminde getirilen veraset kanunu tamamen yerleşti. Sonraki dönemlerde Abdülmecit (1839-1861) ve Abdülaziz (1861-1876) veraset kanununu değiştirerek tahtı kendi oğullarına bırakmak istedilerse de, bunu

⁴⁹ HALAÇOĞLU, a.g.e., s.4-6; UZUNÇARŞILI, "Sancağı Çıkarılan Osmanlı Şehzadeleri", *Bell.*, C.39, S.153, Ankara, 1975, s.159-170.

başaramadılar⁵⁰. Devlet yıkılana kadar hanedanın en yaşlı ve en akıllı erkek üyesinin tahta seçilmesi kuralı uygulandı.

İslâm devletinde devlet başkanının iktidarı, kendisine biat edilmesiyle hukuki meşruiyet kazanır. Kuruluş yıllarında beylerin ve ahilerin hanedan üyelerinden biri üzerinde anlaşmalarıyla biat işlemi de yapılmış olur ve hükümdarın iktidarı hukuki meşruiyet kazanırdı.

Devletin kuruluşunun tamamlanmasından sonra her ne şekilde olursa olsun tahta çıkan şehzade için ayrıca biat törenleri yapılırdı. Biat hükümdara bağlılık sözünün verildiği basit bir törendir. Bu törene tüm halkın katılması mümkün olmadığından ilmiye, mülkiye, seyfiye sınıflarının ve halk temsilcilerinin biat etmesiyle tören tamamlanmış sayılırdı. Yavuz Selim'den sonra biat işlemi kutsal emanetlerin bulunduğu odada yapılmıştır. Biattan sonra Eyüp Sultan türbesinde padişaha kılıç kuşatılırdı.

4- Hilafet

Padişahlara karşı gösterilen saygının sebeplerinden biri de Halife yani Peygamber vekili olmalarından geliyordu. Bu saygı onların şahıslarına değil, makamlarına karşı olan bir bağ gereği idi. Fakat bu görevde, hükümdarlıktaki gibi geniş yetkileri olmayıp dini kayıtlara uymak zorundaydılar⁵¹.

Osmanlılarda Hilafet anlayışı, daha çok siyasi amaç açısından uygulanmış gelmiştir. Gerçi İslâmiyette hükümetin oluşturulması, hilafetin gerektirdiği işleri yürütmek noktasında söz konusu edilmişse de, Osmanlılara hilafet ancak Yavuz Sultan Selim (1512-1520) zamanında geçmiştir. Ayrıca din ve devlet işlerinin bir arada yürütüldüğü o devirde, hilafet kurumu, Osmanlılara geçmeden önce fiili gücünden yoksun bir haldeydi. Bağdat'taki Abbasi Halifeliği son bulunca (1258), Abbasi ailesinden gelenler Mısır'da halife seçildiler. Burada halife devlet işlerine karışmıyorsa da, hilafetleri İslâm milletleri tarafından onaylanmaktaydı. İslâm ülkelerinin çoğu,

⁵⁰ UZUNÇARŞILI, *Saray Teşkilatı*, s.41.

⁵¹ UZUNÇARŞILI, *a.g.e.*, s.50.

hükümetlerini şeriata uydurmak gayesiyle onay aldıkları gibi; Osmanlı saltanatı da bahsedilen genel kural gereğince, Mısır Sultanlığı ile resmi yazışmalarda bulunur ve büyük fetihlerden sonra müjde haberleri ile birlikte ganimetten uygun hediyeler gönderirdi⁵².

Yavuz Sultan Selim, İslâm dünyasını içine düştüğü karanlıktan kurtarmak için onu tek bayrak altında birleştirmesi gerektiğine inanıyordu. Hilafeti devraldığı zaman, bu makam sembolik bir haldeydi (1517).

⁵² MUSTAFA NURİ PAŞA, a.g.e., s.67-68.

BİRİNCİ BÖLÜM

KLASİK DÖNEM OSMANLI İDARİ YAPISI

A- MERKEZİ İDARE

Osmanlılarda merkeziyetçi bir idari yapı vardı. Padişahın tartışmasız hakimiyeti, ortak kabul etmez nitelikteydi. Bütün devlet teşkilatı, bu hakimiyetin gerçekleşmesi ve denetlenmesi esası üzerine kurulmuştu. Merkez teşkilatı, ülke yönetimi ve ordu, padişahın doğrudan doğruya şahsına bağlıydı¹. Bütün bu teşkilatın merkezinde padişah ve onun yaşadığı saray bulunuyordu. Bütün tayin ve aziller padişahın bilgisi altında gerçekleşiyordu. Birinci ve ikinci derecedeki işler dışında kalan idari, mâli ve kazaî meseleler ise sadrazam ve kadıasker divanlarına bırakılmıştı². Şeyhülislâm ise, her türlü uygulamayı şer'î hukuk çerçevesinde denetliyordu.

1- Padişah

a) Ünvan ve Nitelikleri

Osmanlı hükümdarları devletin kurulduğu ilk yıllarda “bey” ve “gazi” gibi mütevazî ünvanlar kullanıyorlardı. Devlet güçlenerek imparatorluğa dönüşünce bir cihan hükümdarı konumuna yükselen padişahlar, Türkler’in en büyük hükümdarı olarak “hakan”, İslâm dünyasının lideri ve Hz. Peygamber’in siyaset ve devlet işlerindeki halefi olarak “halife”, Doğu Roma’nın varisi olarak “kayzer”, Mısır hükümdarı olarak “sultan” ve ayrıca “han”, “şah”, “hünkar” gibi ünvanlar kullanmışlardır. Buna karşılık halk kendisine genellikle “padişah”, batılilar “sultan”, saray mensupları ise “hünkar” diye hitap etmişlerdir.

¹ İsmail Hakkı UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*, Ankara 1984, s.40-vd; Albert Howe LYBYER, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yönetimi*, (Çev.: Seçkin Cılızoğlu), İstanbul, 1987, s.33; Yusuf HALAÇOĞLU, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Ankara, 1991, s.7.

² HALAÇOĞLU, a.g.e., s.7-8.

Halife ünvanını kazanınca padişahlar, eski Türk hükümdarlık gücüyle İslâm devlet başkanlığını kişiliklerinde birleştirerek, devletin varlık ve sürekliliğinin sembolü oldular. Zaten Fatih'in düzenlemesiyle, egemenlik yetkisi Osmanlı ailesinin hakkı olmaktan çıkarak padişahın hakkı haline gelmişti³. Böylece devletin tüm ihtişamı ve gücünün sembolü haline gelen padişahlar, klasik dönemde bu güce dayanarak, kendilerini Roma Kayzerlerinin devamı gibi görmekten hoşlanırlar, sünni İslâm dünyasının başı olmaktan da ayrı bir gurur duyarlardı.

b) Yetki ve Görevleri

Osmanlı Devleti'nde, kamu hukukuyla ilgili alanlarda İslâm Hukukunun temel ilkelerine aykırı olmamak koşulu ile hükümdarın yasama yetkisi bulunmaktadır. Osmanlı hükümdarlarının yasama yetkisine dayanarak koyduğu hukuka "örfi hukuk" adı verilmiştir. Buradaki örf gelenek ve görenek anlamına gelmemektedir. Gelenek ve göreneğe Osmanlı hukukunda "âdet" adı verilmiştir. Örf, hükümdarın kamu hukuku alanında, İslâm toplumunun yararına olarak kendi aklıyla koymuş olduğu kurallar anlamına gelmektedir. Devlet idaresi ve siyasetle ilgili pek çok düzenleme örfi hukukla yapılmış, İslâm Hukuku alanında otorite olan devlet adamları da bu kuralları benimsediklerinden hükümdarın yasama yetkisi giderek güçlenmiştir.

Yürütme gücü tamamen padişahın elinde toplanmış ve ilk dönemlerde bu alandaki yetkilerin çoğu doğrudan padişah tarafından kullanılmıştır. Devlet büyüyüp de merkezi otoriteyi temsil eden tek güç haline geldiğinde padişah, yürütme yetkilerini büyük ölçüde sadrazama bırakmıştır. Buna rağmen savaş açma, barış yapma ve her derecedeki kamu görevlilerini atamak gibi yürütme yetkilerini dilediklerinde sadrazamdan geri alarak doğrudan kendileri kullanmışlardır. Osmanlı Devleti'nde asker ve sivil tüm kamusal görevin başı hükümdardır. Memurlar padişah adına ve onun vekili olarak görev yaparlar, bu yüzden kamu görevlilerine karşı yapılan bir işlem hükümdara karşı yapılmış sayılır. Padişahlar yürütme kararlarının alınmasında danışma (şûra)'ya önem vermişler, önemli devlet kararlarının alınmasında Divan'ın görüşünü almışlardır. Fatih'e kadar Divan toplantılarına padişah da bizzat katılmış, bu tarihten sonra ise

³ HALAÇOĞLU, a.g.e., s.3-4.

Divan'a sadrazam başkanlık etmiştir. Şeyhülislâm ve kazaskerleri atadıkları halde, teorik olarak şer'î konularda yetki kullanmayan padişahlar, "kesin şer'î hükümlere saygılı ve onları İslâmlığa uygun biçimde yürütmekte de kararlı davranmışlardır"⁴.

Şer'î hukuk alanında yasama yetkisi olmayan padişahların bu alanda yargılama yetkileri de yoktur. Örfî hukuk alanında ise, yasama yetkisi gibi yargı yetkisi de sınırsızdır. Padişah örfî hukukun uygulanmasından doğan uyuşmazlıkları dilediği gibi çözer, her iradesi kanun sayıldığından uyuşmazlıkları çözümlerken dilerse yeni hukuk kuralları da koyabilirdi. Padişahın örfî hukukun uygulanmasıyla ilgili ceza verme yetkisi olduğu kadar affetme yetkisi de vardır.

Bu kadar fazla yetkisi olan padişahın önemli görevleri de bulunmaktaydı. Halkın can ve mal güvenliğini sağlayarak, vatandaşına adaletle hükmetmek padişahın önde gelen görevidi. Halife ünvanını aldıktan sonra sünni İslâm dünyasının lideri olan Osmanlı padişahının görevlerine, şeriat hükümlerine uymak ve İslâm dinini hakim kılmak da eklenmiştir. Padişahlar yapacakları işlerle ilgili olarak şeyhülislâmlardan fetva isteyerek İslâm'a uygun davrandıklarını belgelemek istemişlerdir⁵.

c) Sorumluluğu ve Denetlenmesi

Kuruluş döneminde egemenlik yetkisini devlet ileri gelenleri, ahiler ve beylerle paylaşan Osmanlı padişahları, sadece teorik olarak değil pratikte de sorumlu tutuluyor ve iktidarı paylaşan güçler tarafından denetliyordu. Beylerin egemenliğine son vererek kapıkullarının desteğinde merkezi siyasi otoriteyi tamamen eline geçiren padişahın denetlenmesi, teoride mümkün olsa bile, uygulamada imkansız hale gelmiştir. Aslında her dönemde padişahın yetkileri şeriat ve örfî hukuk kurallarıyla sınırlıydı. Ancak pratikte onların hukuka uygun davranmalarını sağlayan bir kuvvet mevcut değildi. Divan kararlarının bile istişari nitelikte olduğu düşünülürse, padişahın mutlak gücünün derecesi daha iyi anlaşılır. Bununla beraber Osmanlı padişahlarının her konuda aklına geleni yapan hiçbir kuralla sınırlı olmayan mutlak hükümdar olduğu söylenemez.

⁴ Coşkun ÜÇÖK-Ahmet MUMCU, *Türk Hukuk Tarihi*, Ankara, 1981, s.315.

⁵ UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Devleti'nin İlmîye Teşkilatı*, Ankara, 1984, s.200-203.

İktidar, siyasi güçler arasında dengedir. Başlangıçta padişahla beyler, gaziler ve ahiler arasında kurulan bu dengede daha sonra kapıkulları, öteki saray erkani yer almıştır. Padişah gücünü kaybettiğinde merkezde oluşan kapıkulları ve ulema tarafından tahttan indirilerek, hatta öldürülerek yerine başkası getirilebilmiştir. Bu tehlikeyi önleyebilmek için padişahlar kapıkulunu ve ulemayı kendi arasında bölerek muhalif gruplara ayırmışlar ve bu gruplar arasındaki çekişmeden yararlanarak gücü ellerinde tutmaya çalışmışlardır. Ayrıca sivil halk (reâya)'ya karşı kamu görevlilerine olduğu kadar sınırsız davranmamışlar, örneğin bu alanda "siyaseten katl" yetkisini kullanmamışlardır. Sivil halkın cezalandırılmaları yargı makamlarının kararına göre yapılmış⁶, padişahların yargı kararı almadan halka ceza verme girişimleri çoğunlukla şeyhülislâmların araya girmesiyle engellenmiştir.

2- Vezir-i Âzam

Osmanlı Devleti'nde padişaktan sonra gelen ve devleti padişahın vekili olarak yöneten kişiye "vezir-i âzam" adı verilmiştir. Son dönemlerde ünvanı "sadrazam" olarak değiştirilen bu makamın statüsü de tarih içerisinde önemli değişiklikler geçirmiştir. İlk dönemlerde, Selçuklular'da olduğu gibi bir tek vezir vardı. I. Murat zamanında ikinci bir vezirlik ihdas edilince, içlerinden birine "başvezir" ya da "büyük vezir" adı verildi⁷. Sultan Murat'ın yerine geçecek yetişkin şehzadesi olmadığından sefere çıktığında yerine vekil olarak kardeşlerini bırakıyordu. Üçüncü kez Rumeli'de sefere çıktığında yerine vekil bıraktığı kardeşi Savcı Bey, idareyi tam olarak ele geçirerek adına hutbe okutup para bastırdı. I. Murat hem yokluğunda kendisine vekalet etmek, hem de tahtı hanedanın öteki üyelerine karşı güvenceye almak için kadıasker Çandarlı Kara Halil Hayrettin'i "paşa" ünvanı ile vezir tayin etti. "Eski Türkler'de büyük oğula paşa diye hitap edilirdi. Kendisine paşa ünvanı verilmekle Çandarlı Kara Halil Hayrettin evlat yerine konulmuş oluyordu. Ancak hanedana mensup olmadığından tahtı ele geçirme ihtimali bulunmayan bir evlatlıktı bu"⁸.

⁶ Aydın TANERİ, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Döneminde Hükümdarlık Kurumunun Gelişmesi ve Saray Hayatı Teşkilatı*, Ankara, 1978, s.180.

⁷ TANERİ, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş Döneminde Vezir-i Âzamlık*, Ankara, 1974, s.40-
vd.

⁸ MUSTAFA NURİ PAŞA, *Netayic ül-vukuat*, (Yay.:Neşet Çağatay), Ankara, 1979, C.I-II, s.15.

Vezir-i âzam padişah tarafından göreve atanır ve yine padişahın iradesiyle görevine son verilir. İlk dönem vezirlerinin çoğu sancak beyliği, beylerbeylik ve kadiaskerlik gibi değişik makamlarda görev yaptıktan sonra atanan, yetenekli ve deneyimli devlet adamlarıydı. Fatih zamanına kadar vezir-i âzamlık makamını işgal edenler Türk asıllıdır. Fatih'le beraber daha çok devşirmelere görev verilmiştir. Padişahlık gibi vezirlik de bazen bir ailenin tekeline geçmiştir. Çandarlı ve Köprülü ailesi buna en iyi örnektir. Çandarlılar, kadiaskerlikten vezir-i âzamlığa geçmek suretiyle tam yetmiş yıl süreyle bu görevi ellerinde tutmuşlardır. Vezir-i âzamlar içinde, devlete önemli hizmetler yapan üstün yetenekliler olduğu gibi kendisine ve yakınlarına maddi çıkarlar sağlayan yeteneksiz, bilgisiz ve basiretsizler de olmuştur.

Vezirlerden çok fazla güç kazanarak devlet yönetimini tamamen kontrollerine almak isteyenler ve bu nedenle padişahla çatışanlar olmuştur. Örneğin Çandarlılar vezareti ellerinde tuttukları dönemde tüm devlet adamlarını kendi çevrelerinde toplayarak padişah seçimine karar verecek kadar güçlenmişlerdi⁹.

Vezir-i âzam padişah adına karar veren bu yüzden emirleri padişahın iradesi sayılan ve padişahın sonra gelen en üstün siyasi karar organıydı. Sadece, vezir, kazasker ve şeyhülislâmların tayin ve azillerinde padişahın onayı alınır, onun dışındaki tüm devlet görevlilerinin tayin, terfi ve azilleri birinci derecede vezir-i âzamların iradesiyle gerçekleştiriliyordu. İdam hükümleri dışındaki yargı kararları da vezirin iradesi ile yerine getirilirdi. Padişahın seferde olduğu zamanlarda istisnailiği belirtilen konular dışında vezir tam yetkiliydi¹⁰.

Divan toplantılarında davalar görülürken sadrazamın sağında Rumeli kazaskeri solunda Anadolu kazaskeri otururdu. Gerekteğinde bazı davaların görüşülmesini Rumeli kazaskerine havale ederler, eğer işler çok olursa bir kısım davaların görülmesini de Anadolu Kazaskerine devrederlerdi. Vezir-i âzam, Divan-ı Hümayun toplantılarından sonra kendi konağında kurulan ayrı bir divanda devlet işlerini görüşmeye devam ederdi. XVII.yy'a kadar devlet işlerinin yürütülmesinde padişahın vekili olarak tam yetkili olan

⁹ Çandarlı ailesinden gelen vezirler için bkz., UZUNÇARŞILI, *Çandarlı Vezir Ailesi*, Ankara, 1988.

¹⁰ TANERİ, *Vezir-i Âzamlık*, s.48.

sadrazamlar, bu tarihten sonra saray nüfuzlularının etkisi altında yetkilerinin çoğunu kullanamaz oldular. Ancak daha sonraki dönemlerde Divan-ı Hümayun önemini kaybettikçe sadrazamlar güç kazandı. Nihayet XVIII.yy'ın ortalarından itibaren yetkilerini kademeli olarak sadrazama devreden Divan sembolik bir protokol organına dönüştü¹¹. Bu tarihten sonra "Bab-ı âli" adı verilen sadrazamlık makamı yeniden güç kazanarak devlet yönetiminin fiili başı haline geldi¹².

Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde bir tek vezir vardı. Sultan I. Murat zamanında bu sayı ikiye çıkarılarak vezirlerden birine "vezir-i âzam" ünvanı verildi. İlk yıllarda vezir olabilmek için uzun süre sancak beyliği yaptıktan sonra, Rumeli beylerbeyliği makamına gelmek gerekirdi. Sonraları bu şart kaldırılarak, geçmiş hizmetlerine bakılmaksızın rasgele vezirlikler verildi. Öyle ki, önemli eyaletlere atanan valiler de vezir ünvanı aldılar. Bu yanlış uygulamalar sonucunda vezir sayısı artmış ve buna dayalı olarak da niteliğini kaybetmiştir. Bunu gören Köprülü Mehmet Paşa, sadrazamlığı sırasında vezirlerin sayısını azaltmıştır¹³. Bu tarihten itibaren zaten Divan toplantıları önemini kaybedecek ve sadrazamlık (bab-ı âli) ön plana çıkacaktır.

3- Divan-ı Hümayun

a) Kuruluşu ve Gelişimi

İslâm tarihinin ilk dönemlerinde devletin gelir ve giderlerinin yazıldığı defterlere Divan adı verilmiştir. Bu defterlerin ilk kez Hz. Ömer (634-644) zamanında, artan devlet gelirlerinin kaydedilmesi, nüfus sayımlarının ve memur maaşlarının yazılması için kullanıldığı kabul edilmektedir¹⁴. Sonraki dönemlerde bu resmi sicil ve kayıtların bulundurulduğu yerler ile devlet işlerinin görüşülerek karara bağlandığı kurullara da Divan adı verilmiştir. Abbasiler'den sonra gelen tüm Müslüman Türk devletlerinde

¹¹ Ahmet MUMCU, "Divan-ı Hümayun" Mad., TDVİA.

¹² Mehmet İPŞİRLİ, "Bâb-ı âli" Mad., TDVİA.

¹³ UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Devleti'nin Merkez Teşkilatı*, Ankara, 1984, s.186-vd.

¹⁴ Mustafa FAYDA, "Hz. Ömer'in Divan Teşkilatı", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, C.II, İstanbul, 1986, s.107.

gerek sicil ve kayıtların saklandığı yer, gerekse devlet işlerinin tartışılıp karara bağlandığı kurul biçiminde çalışan divanlara rastlanmaktadır.

Osmanlılarda daha Osman Bey zamanında gazilerin ve beylerin katılımıyla oluşan önemli kararların alındığı bir divan (kurultay)'ın olduğu bilinmektedir. Ancak klasik Osmanlı siyasi kurumlarının en önemlilerinden biri olan Divan-ı Hümayun'un temellerinin Orhan Bey tarafından atıldığı kabul edilmektedir¹⁵. Klasik dönemde önce padişahın, daha sonra da sadrazamın başkanlığında toplanan Divan-ı Hümayun, padişahın ve merkezi otoritenin gücünü her konuda ve ülkenin her yerinde temsil eden önemli bir organ haline gelmiştir. II. Murat dönemine gelindiğinde, hızlı bir gelişme sürecine girmiş olan devlet örgütü içinde, Divan-ı Hümayun da önemli ölçüde kurumlaşmasını tamamladı. Divan-ı Hümayun'un Fatih döneminde yapılan düzenlemelerle son şeklini alarak merkez örgütüne egemen rolünün belirginleştiği genellikle kabul edilmektedir. Ancak Ahmet Mumcu'ya göre, "Divan-ı Hümayun'la ilgili olan hüküm büyük ihtimalle XVI.yy'da başka padişahlar tarafından yazdırılarak Fatih Kanunnâmesi'ne eklenmiştir. Bu nedenle Divan-ı Hümayun XVI.yy'dan itibaren bilinen klasik yapısını kazanmıştır"¹⁶.

Fatih'in Divan-ı Hümayun'u kafes arkasından izlemesine rağmen daha sonra Yavuz ve Kanuni Divan işleriyle yakından ilgilenerek görüşmelere müdahale etmişlerdir. Divanla padişah arasındaki bu ilişkiler sadrazamın lehine olarak gelişmiş, XVII.yy'da Divan-ı Hümayun tamamen sadrazamın kontrolüne geçmiştir. Nihayet aynı yüzyılın sonlarına doğru Divanın tüm yetkilerini sadrazam almış ve Divan yabancı elçileri kabul eden, yeniçerilerin üç aylıklarını veren, bir kısım törenleri yapan sembolik bir kuruma dönüşmüştür. Bu arada Divan-ı Hümayun'a eski gücünü kazandırma yolunda bazı girişimler olmuşsa da başarısız, Divana ait yetkiler kademeli olarak sadrazamlık makamında toplanmıştır.

Klasik biçimini kazanmış olan Divan-ı Hümayun'un başkanlık görevini yürüten vezir-i azam (sadrızam) dışındaki üyeleri, kubbealtı vezirleri, kazaskerler, defterdar,

¹⁵ MUMCU, *Hukuksal ve Siyasal Karar Organı Olarak Divan-ı Hümayun*, Ankara, 1976, s.22.

¹⁶ MUMCU, *a.g.e.*, s.44.

nişancıdır. Merkezde bulunduğu zamanlarda Rumeli beylerbeyi, vezir rütbesinde olmaları durumunda yeniçeri ağası ile kaptan paşa da Divan üyesi sayılırlardı. İlmiye sınıfının başı ve şer'i hukuk alanındaki en yüksek fetva makamı olan şeyhülislâm, yargılama yetkisi olmadığı için Divan toplantılarına katılmazdı. Ancak bakılan işlerle ilgili görüşlerinin alınması için şeyhülislâmlar Divan toplantılarına davet edilebilirlerdi¹⁷. Güçlü şeyhülislâmlar içerisinde, davet edilmeksizin toplantılarına katılarak, çalışmalar müdahale edenler olmuştur. Uzunçarşılı, I. Selim döneminin ünlü şeyhülislâmı Zembilli Ali Cemali Efendi'nin davet edilmeksizin Divan toplantılarına gelerek çalışmalarına müdahale ettiğini; bu durumdan ne Divan üyeleri, ne de padişah memnun olmadıkları halde, güçlü kişiliği nedeniyle kendisine engel olunamadığını yazmaktadır¹⁸.

Divan-ı Hümayun'un padişah ve sadrazam dışındaki üyelerinin görevleri ise özetle şöyleydi:

1. Kubbealtı Vezirleri: Osmanlı Devletinin kuruluş dönemlerinde bir tek vezir vardı. Zamanla sayıları artırılınca içlerinden biri başvezir (vezir-i âzam), biri Rumeli beylerbeyi atandı. Diğerleri ise merkezde ve eyaletlerde önemli görevlerin başına getirildi. Divan-ı Hümayun'un merkez teşkilatı içindeki fonksiyonları çoğalınca Rumeli beylerbeyliğinden yükseltelenler merkeze alınarak Divan üyesi yapıldılar. Böylece, Rumeli beylerbeyliğinden gelen, sarayda kubbeli bir yapıda toplandıkları için de "kubbealtı vezirliği" diye anılan yeni bir vezirler sınıfı ortaya çıktı. Kubbealtı vezirliği, "merkezde ve taşrada değişik işlerde uzun süre görev yaparak Rumeli beylerbeyliğine kadar yükselen yetenekli devlet adamlarının deneyimlerinden yararlanmak için ihdas edilmiştir"¹⁹. Gerçekten de olağan durumlarda Divanlara bir tür danışman gibi katılarak vezir-i âzamin verdiği işleri yapan kubbealtı vezirleri, ani bir savaş çıkması durumunda başkomutan olarak sefere gönderilecek ya da Şam, Budin, Mısır gibi önemli eyaletlere vali tayin edilebilecek yedek güç olarak tutulmuşlardır. Uzunçarşılı'ya göre kubbealtı vezirlerinin sayısı üç ile yedi arasında değişmiş, XVIII.yy'ın başlarında bire inmiş,

¹⁷ UZUNÇARŞILI, *İlmiye Teşkilatı*, s.180.

¹⁸ UZUNÇARŞILI, *a.g.e.*, s.178.

¹⁹ MUMCU, *a.g.e.*, s.45.

1731'den sonra da Divan-ı Hümayun fonksiyonunu yitirdiği için artık vezir atanmamıştır²⁰.

2. Kazaskerler: Divan'ın gelişme yıllarında bir, klasik biçimini aldığı dönemlerde ise iki kazasker kurulun sürekli üyesi olarak toplantılara katılmıştır. Divan protokolünde vezirlerden sonra kazaskerler gelir, vezir-i âzâmın sağında vezirler, solunda ise onlar yer alırlardı. Kadıasker ya da kazasker, askeri hakim demektir. Bu makam Türklere Abbasiler aracılığı ile İslâm devletlerinden geçmiştir. İslâm devletlerinde asker kişilerin meslekleriyle ilgili uyuşmazlıklar sivil mahkemelerden bağımsız olarak örgütlenen özel yargı yerlerinde çözümlenirdi. Hz. Peygamber zamanında ordu mensupları arasındaki uyuşmazlıkları, ordu komutanları karara bağlamaktaydı. Hz. Ömer döneminde ordu içinde doğacak uyuşmazlıkları karara bağlamak üzere her askeri birliğe bir hakim tayin edildi²¹. Hz. Ömer'in başlattığı bu uygulama Emevi, Abbasi ve Selçuklu Devletlerinde "kadil cûnd", "kadil leşker", "kadıasker" ya da "kazasker" adlarıyla görevler yaparak Osmanlılara kadar gelmiştir. Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde Bursa kadısı aynı zamanda "ordu hakimliği" görevini de yürütüyordu. Uzunçarşılı'nın belirttiğine göre: I. Murat tarafından kadıaskerlik için, Divan-ı Hümayun üyesi ayrı bir kadı görevlendirilmiştir. Daha sonra kadıasker sayısı ikiye çıkarılarak, bunlardan birine "Rumeli kadıaskeri", diğerine ise "Anadolu kadıaskeri" ünvanı verilmiştir²². Hem askeri yargı hem de ilmiye sınıfının en üst makamı olarak kurulan bu makama atanan ilk hakim ise Çandarlı Kara Halil Hayreddin Paşa'dır²³. Bilindiği gibi, Osmanlı Devleti askeri gereklere göre örgütlendiğinden yönetim hayatında askerlik çok geniş tabanlı bir uygulama alanı bulmuştur. Örneğin toprak sistemi ve hukuku askeri iş sayılmış, timarların ve devletin öteki toprakların yönetiminden doğan uyuşmazlıklara kadıaskerler bakmışlardır. Taşra kadıları ile medrese hocalarının bir kısmı da kazaskerlerce tayin edilmiştir. Kazaskerler Divan-ı Hümayun'daki görevlerinden başka, kendi konaklarında Divan kurarak, yetki alanlarına giren davalara bakar ve sadrazamın gönderdiği işleri yapardı. Padişah sefere çıkınca kazaskerler de onunla giderlerdi. Eğer padişah sefere çıkmazsa, kazaskerler de orduya katılmazlar, böyle durumlarda askeri

²⁰ UZUNÇARŞILI, *Merkez Teşkilatı*, s.91.

²¹ Fahreddin ATAR, *İslâm Adliye Teşkilatı*, Ankara, 1979, s.180.

²² UZUNÇARŞILI, *a.g.e.*, s.236-237.

²³ MUSTAFA NURİ PAŞA, *a.g.e.*, s.16; UZUNÇARŞILI, *İlmiye Teşkilatı*, s.175.

davalara bakmak üzere “ordu kadısı” tayin edilirdi. Şeyhülislâm Divan üyesi olmadığından, kadıaskerler onun temsilcisi gibi görülerek büyük saygı görmüşlerdir. Divan-ı Hümayun önemini yitirince, kadıaskerler de yargılama ve atama yetkilerinden çoğunu başka makamlara devrederek fonksiyonlarını kaybetmişlerdir.

3. Nişancı: Divan-ı Hümayun çalışmalarının hazırlanması ve yürütülmesi işleriyle görevli önemli kişilerden biri de “nişancı”dır. “Tevki’i” ve “Tuğraî” diye de adlandırılan bu makama, daha önceki Müslüman Türk devletlerinde de rastlanmaktadır. Osmanlılar’da nişancı’nın devletin bürokratik örgütünün başı olarak Orhan Bey zamanından beri bulunduğu ve daha sonra “reisülküttab”ın yürüttüğü sekreteryanın başı olarak Divanda önemli bir yere sahip olduğu kabul edilmektedir²⁴. Nişancılık işi temelde yazmaya ve araştırmaya dayandığından bu göreve genellikle ilmiye sınıfına mensup olanlar arasından atama yapılmıştır. Ancak göreve gelenler ilmiye sınıfından çıkarak şeyhülislâmla organik bağları kesilmiştir. Nişan kelime olarak “tuğra” ve “madalya” gibi anlamlara gelmekle beraber, nişancının tek işi hazırlanan fermanlara tuğra çekmek değildir. Nişancının en önemli görevi örfî hukukla ilgili kanunların hazırlanmasını sağlamaktır. Bu görevinden dolayı nişancı bir sekreter olmaktan çok padişahın örfî hukuk yapma yetkisinin divandaki temsilcisi olarak görülmüş ve kendisine “müfti-i kanun” da denilmiştir²⁵. Nişancının öteki görevleri ise, fermanların hazırlanmasını sağlamak, divana gelen şikayetleri konularına göre ayırarak görüşülmesi için divan gündemine almak. Nişancının en önemli görevlerinden biri de devlet arazi kayıtlarını içeren “Tahrir Defterleri”ndeki düzeltmeler ve değiştirmeleri yapmaktır²⁶. Nişancıdan başka hiç kimse bu işe kalem karıştıramazdı.

4. Defterdar: Devlet maliyesinin başı ve padişah hazinesinin yönetici olarak, XIV.yy’da kurumlaşarak merkez örgütünde yer almaya başlayan “defterdar”, Uzunçarşılı’ya göre İlhanlı kökenlidir²⁷. Kuruluş yıllarında bir tek defterdar varken Fatih bu sayıyı ikiye çıkarmış ve biri Anadolu, ötekine de Rumeli defterdarı adı verilmiştir. Fatih kanunnâmesinde “baş defterdarın padişahın mallarının vekili” olduğu bilinmektedir. Bu

²⁴ Tayyip GÖKBİLGİN, “Nişancı” Mad., İA.

²⁵ MUMCU, a.g.e., s.47.

²⁶ HALAÇOĞLU, a.g.e., s.18.

²⁷ UZUNÇARŞILI, Merkez Teşkilatı, s.325.

da defterdarlardan birinin daha üstün tutularak baş defterdar kabul edildiğini göstermektedir. İmparatorluğun genişlediği dönemlerde Anadolu ve Rumeli defterdarlıklarından bir kısım bölgeler alınarak üçüncü bir defterdarlık daha kurulmuştur. Divan toplantılarına defterdarların üçü birden katılır, görüşmelerde kadıaskerlerin yanında yer alırlardı.

5. Öteki Üyeler: Yukarıda sayılanlar dışında divanın sürekli üyesi olmaları belli koşullara bağlı makamlar da vardı. Örneğin Rumeli beylerbeyi başkentte olduğu zamanlarda divana katılabiliirdi. “Yeniçeri ağası” ile donanma komutanı “Kaptan Paşa” vezir rütbesine sahipse divanın sürekli üyesi olurdu. Şeyhülislâm da davet edilmesi halinde divan toplantılarına katılabiliirdi. Divan işlerinin zamanında yürütülmesini sağlayan geniş bir yardımcılar kadrosu da vardı. Reisülkuüttab, tezkereci, çavuşbaşı ve katipler bunlar arasında bulunmaktaydı.

b) Görev ve Yetkileri

Her türlü idari ve siyasi sorunun üst düzeyde tartışılarak karara bağlandığı Divan-ı Hümayun'da önceleri padişah, daha sonra da padişahın vekili olarak sadrazam devletin egemenlik yetkisini temsil etmektedir. Divan'ın öteki üyelerinden kadıaskerler yargı gücünü, nişancı örfi hukuk alanında yasama yetkisini, Rumeli beylerbeyi, defterdar, yeniçeri ağası ise yürütme yetkisini temsil etmektedir.

Osmanlı Devleti'nde güçler ayrılığı benimsenmeyip her türlü devlet yetkisi padişahın şahsında toplanmıştı. Padişah bu yetkileri dilerse doğrudan kendisi kullanır, dilerse vekili sıfatıyla diğer resmi makamlara devredebiliirdi. Bu makamlar içinde Divan-ı Hümayun, padişahın onaylanması halinde, yasama, yürütme ve yargı yetkileri ile iç ve dış politika alanındaki sembolik siyasi yetkileri padişahın tam yetkili genel vekili sıfatıyla kullanabiliirdi²⁸.

²⁸ HALAÇOĞLU, a.g.e., s.9-10.

1. Yasamaya İlişkin Yetki ve Görevleri: Divan-ı Hümayun'un, genel idare, vergi, ta'zir cezaları, toprak yönetimi gibi konularda emir ve yasaklar çıkarmak, yeni düzenlemeler getiren örfi hukuk kuralları koymak yetkisi bulunmaktadır. Divan'da yasama faaliyetlerinden sorumlu makam "nişancı"dır. Nişancı tarafından hazırlanan kanun metinlerine Divanda son şekli verilir; fermanlar ya da geniş hükümler olan kanunnâmeler şeklinde yazılarak padişahın onayından sonra yürürlüğe girerdi²⁹. Örfi hukukla ilgili yapılan bu kanunlar, sonradan derlenerek "kanunnâme mecmuaları" şeklinde yayınlanmıştır. Kanunnâmelerin hazırlanmasında gerekli görülürse şeyhülislâmın da görüşüne başvurulmuştur.

2. Yürütmeye İlişkin Yetki ve Görevleri: Divan-ı Hümayun'un yürütme alanında padişah adına kullandığı sayısız görev ve yetkileri bulunmaktadır. Sancak subaşılarını atamak, büyük ölçekli timarlar vermek, savaş ve sefer hazırlığına karar vermek, savaş ve sefer sırasında alınacak önlemleri belirlemek, her rütbe ve derecedeki kamu görevlisini denetlemek, bu konudaki şikayetleri dinlemek Divan-ı Hümayun'un başlıca idari görevlerindedir. Devletin yabancı ülkelerde, yabancı devletlerin İstanbul'da temsilcilik açmasına divanda karar verilir, elçilerin güvenlik içinde yolculuk yaparak gidecekleri yere ulaşmaları divan kararlarıyla sağlanırdı. Ülkeye gelen tüm yabancı elçiler, padişahla görüşmeden önce Divanda kabul edilir, kendisinden hoşnut kalınan elçiler ülkelerine dönmeden önce yine Divanda kabul edilerek onurlarına ziyafet verilirdi. Ayrıca ekonomik ve mâli işler de Divanda tartışılarak karara bağlanırdı.

3. Yargı Yetkisi ve Görevleri: Belirtilen yasama ve yürütme yetkileri olmakla beraber, Divan-ı Hümayun'un esasen bir yargı organı olduğu yolundaki görüşler daha fazladır³⁰; bu yönüyle öteki İslâm devletlerinin divanlarından ayrılmaktadır. Bilindiği gibi Divan-ı Hümayun'un yasama yetkisi kamu hukuku alanında yapılan düzenlemelerle sınırlıdır. Yargı yetkisi ile divan, örfi hukukla beraber şer'î hukuk alanındaki uyuşmazlıklarda da yargılama yapmaktadır. Ayrıca Divanın, ülkedeki tüm yargı örgütünü denetleme yetkisi bulunmakta, bu yetkisini bazen halktan gelen şikayetler üzerine, bazen de kendiliğinden gönderdiği müfettişler aracılığıyla doğrudan kullanmaktadır. Yargı örgütü kazaskere

²⁹ Ahmet AKGÜNDÜZ, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri*, C.I, İstanbul, 1990, s.209.

³⁰ MUMCU, a.g.e., s.86.

bağlı olduğu halde, Divanın kazaskeri aşarak denetim yapabilmesi, yargısal yetkilerinin öteki yetkilerinden daha güçlü olduğunu göstermektedir. Divana gelen uyuşmazlıklardan şer'î hukukla ilgili olanları kazaskerler, örfî hukukla ilgili olanları ise öteki Divan üyeleri karara bağlamışlardır.

c) Çalışma Usulleri

Divan-ı Hümayun'da görüşülecek işler, kurumun sekreterlik hizmetlerini yürüten reisülküttab tarafından hazırlanır ve nişancının onayı ile belli bir gündeme bağlanırdı. Toplantılara Fatih'e kadar padişah, ondan sonra da sadrazam başkanlık etmiştir. Yine toplantı XVI.yy'da kadar her gün yapılırken, bu tarihten sonra haftada dörde düşmüş ve bu sayı giderek daha da azalmıştır. Divan toplantıları sabah namazından sonra Topkapı Sarayı'nın kubbealtı denilen bölümünde çok sıkı bir teşrifat kuralına uyularak yapılırdı. Divan-ı Hümayun padişaha ait olduğundan, padişah sefere çıkar ya da başka bir nedenle İstanbul dışına giderse Divan üyeleri de onunla beraber gelerek toplantılarını padişahın bulunduğu yerde yaparlardı. Divanın vezir-i âzam başkanlığında toplandığı dönemlerde, vezir'in "serdar-ı ekrem" sıfatıyla ordunun başında sefere çıktığında, divan üyeleri onunla beraber gitmemişlerdir. Kaynaklarda, vezir-i âzamin sefere çıktığında sadece reisülküttabın, divan defterini alarak vezir-i âzamin yanında sefere çıktığı belirtilmektedir³¹.

Divan'da önce iç ve dış olağan siyasi işler görüşülüp karara bağlanır, kararlardan halka bir hak ve yükümlülük getirenler nişancı tarafından ferman biçiminde yazılarak üzerine padişahın tuğrası çekilirdi. Olağan işler bitirildikten sonra başvuruların görüşülmesine geçilirdi. Divana başvuru konusunda herhangi bir sınırlama söz konusu değildir. Ülkenin her neresinde olursa olsun, devletin herhangi bir faaliyetinden dolayı hakkı ihlal edilenler; valilerden, askeri görevlilerden, kadılardan, vakıf yöneticilerinden zulüm ve haksızlık görenler, taşra kadıları tarafından hakkında yanlış hüküm verilenler, dil, din, ırk ve sınıf farkı gözetilmeksizin doğrudan Divana başvurabilirlerdi³².

³¹ UZUNÇARŞILI, *Merkez Teşkilatı*, s.101.

³² Divan-ı Hümayun'a yapılan şikayetler için bkz. **5 Numaralı Mühimme Defteri**, (973/1565-1566) Özet ve İndeks, (Yay.:T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşiv Daire Başkanlığı), Ankara, 1994.

Devlet görevlilerinin şer'î ve örfî hukukta tanınmayan bir yola başvurarak halka karşı haksızlık ve ağır işlemler yapmalarına “zulüm” adı verilmiştir. Devlet görevlilerinin kendilerinden aşağı rütbe ve derecedeki kamu görevlilerine karşı da bu suçu işlemeleri mümkündür. İstanbul ve çevresinde zulümden yakınlar yazılı ya da sözlü olarak Divan-ı Hümayun'a doğrudan başvurabilirlerdi. Taşradakiler ise bu konuda hazırladıkları bir dilekçeyi mahkeme siciline kaydettirdikten sonra kendilerine en yakın kadıya verirler, kadı da dilekçeyi Divan-ı Hümayun'a gönderir ve oradan gelecek karara göre gerekeni yapardı³³. Görüldüğü gibi Divan-ı Hümayun'a başvuruda kesin bir yol öngörülmemişti. İsteyen yazılı isteyen de sözlü olarak şikayette bulunabilirdi. Görüşülen davalarda tarafların Divan-ı Hümayun'da bulunarak kendilerini savunma hakları vardı. Türkçe bilmeyen teb'aya, tercümanlar yardımcı olurlardı.

Divana gelen örfî hukuk uyuşmazlıklarını, nişancının inceleme ve önerisi üzerine sadrazam, şer'î hukuk uyuşmazlıklarını ise kazaskerler inceleyerek karara bağlardı. Divan görüşmelerinde tüm üyeler düşüncelerini açıkça ortaya koyarlar, gayet demokratik bir hava içinde geçen görüşmelerde uzmanların görüşlerine saygı gösterilirdi. Divanda alınan kararlar “arz” yoluyla padişaha bildirilerek kesinlik kazanırdı. Padişahlar kendilerine “arz” edilen kararları genellikle kabul etmişlerdir³⁴.

Bu konuda sonuç olarak belirtecek olursak, Divan-ı Hümayun, devlet işlerinin padişah adına görüşülüp karara bağlandığı, merkez organı içinde padişaktan sonra en yetkili makamdır. Örfî hukuk kuralı koyan bir yasama organıdır, önemli dış ilişkilerden basit iç sorunlara kadar her türlü yönetim işiyle ilgilenen bir yürütme organıdır; şer'î ve örfî hukuk alanlarında kesin hüküm verme yetkisi olan bir yargı organıdır.

4- Şeyhülislâm

Osmanlı idari sisteminde resmi devlet bürokrasisi içinde yer alarak dini nitelikli hizmetleri yürüten örgütlenme şeyhülislâma bağlı olarak çalışan “ilmiye teşkilatı”dır³⁵.

³³ MUMCU, *Osmanlı Hukukunda Zulüm Kavramı*, Ankara 1985, s.8-9.

³⁴ UZUNÇARŞILI, *a.g.e.*, s.30-vd.

³⁵ Geniş bilgi için bkz. UZUNÇARŞILI, *İlmiye Teşkilatı*, s.173-215.

Devletin merkezi idare örgütünün önemli bir bölümünü oluşturan ilmiye, eğitim-öğretim, sivil (medeni) yargılama, hukuki ve dini danışmanlık, kentlerin yönetimi gibi önemli hizmetleri yerine getiren kamu kurum ve kuruluşlarını bünyesinde toplamaktadır³⁶. Bu hizmetlerin içinde İslâmiyet'in öğretilmesi, İslâm özel hukukunun uygulanması, Müslüman cemaatin inanç ve ibadetleriyle ilgili sorunların çözüme bağlanması önemli bir yer tutmakta ise de, ilmiye teşkilatının salt din örgütü olarak nitelenmesi doğru değildir. Çünkü İslâm devletinde “din işleri devlet işleri” ayrımı kabul edilmediğinden, sayılan hizmetlerin tümünü yürütmek devletin işidir. Devlet kurumları arasında yapılan görev ayrımında müslümanların inanç ve ibadetlerini ilgilendiren hizmetler ilmiye teşkilatına verilmiştir.

Osmanlı devlet örgütü içinde ilk kez II. Murat zamanında şeyhülislâmlığa yer verilmiş ve bu makama ilk atanan kişi Molla Şemseddin Fenarî olmuştur. Fatih Kanunnâmesinde: “Ve şeyhülislâm ulemanın reisidir. Ve mu'allim-i sultan dahi kezâlik serdâr-ı ulemadır. Vezir-i âzam anları ri'âyeten üstüne almak münâsibdir. Ammâ müftî ve hoca sâir vüzerâdan bir nice tabaka yukarıdır ve tasaddur dahi ederler” kaydıyla, şeyhülislâm ulemânın başı olarak gösterilmekte ve vezir-i âzamin onları kendisinin üstünde tutması bildirilmektedir³⁷. Buna rağmen ilmiye teşkilatı içinde yer alan kadıaskerlerin yeri, XVI.yy'a kadar şeyhülislâmdan daha üstün olmuştur. Bunun sebebi, kadıaskerlerin Divan-ı Hümayun üyesi olması ve yargılama yetkisinin bulunmasıdır. XVI.yy'dan itibaren Kemalpaşazade, Ebussuûd Efendi, Zembilli gibi ünlü şeyhülislâmların dirayetleri sayesinde şeyhülislâmlık makamı kadıaskerliğin önüne geçebilmiştir³⁸.

Şeyhülislâmın atanmasında birinci derecede sadrazamın etkisi olduğu gibi, sadrazamın görevden alınmasında da bazen şeyhülislâmların etkisi olduğu görülmektedir³⁹. Böylece Osmanlı Devleti'nin merkezi idaresinde, padişahlık kurumu lehine, sadrazamlık ve şeyhülislâmlık kurumları arasında bir denge oluşturulmuştur.

³⁶ İlber ORTAYLI, *Türkiye İdare Tarihi*, Ankara, 1979, s.165.

³⁷ HALAÇOĞLU, a.g.e., s.131.

³⁸ Cahid BALTACI, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul, 1976, s.53.

³⁹ UZUNÇARŞILI, a.g.e., s.189.

Şeyhülislâmın görev ve yetkileri, biri kendisine yöneltilen siyasi ve dini konularda fetva vermek, öteki de başında bulunduğu ilmiye örgütünü yönetmek üzere ikiye ayrılabilir.

Ülkenin en yetkili din bilgini ve en yüksek dereceli müftüsü olan şeyhülislâmın önde gelen işi kendisine yöneltilen dini-hukuki soruya açıklayıcı fetva vermektir. Fetva, fakihin kendisine yöneltilen bir dini-hukuki soruya karşı şeri'atın hükmünü bildirmesidir. Fetva mahkeme hükmü değildir, ancak kadılar hükümlerini verirken fetvaları dayanak alabilirler. İslâm tarihinde, Emeviler döneminden başlayarak önemli siyasi ve idari kararların alınmasında devrin önde gelen bilginlerinden fetva alma geleneği yerleşmiştir. Osmanlılar da savaş, barış, önemli kanunnâmelerin çıkarılması, siyaseten katl konularında şeyhülislâmdan fetva almışlardır⁴⁰. Fetva hizmetlerini yürütmek üzere şeyhülislâmlık bünyesinde ve taşrada ayrıca müftüler görevlendirilmiştir. Gerek halk ve gerekse devlet adamları dini-hukuki konularda müftülere başvurarak fetva alabilmişlerdir.

Şeyhülislâmın temsil ettiği ilmiye örgütünün yürüttüğü hizmetler, “dini-hukuki danışmanlık”, “eğitim-öğretim”, “yargılama ve yönetim” olmak üzere üçe ayrılmıştır. “Dini ve hukuki danışmanlık” hizmetlerini şeyhülislâm ve müftüler, “eğitim ve öğretim” hizmetlerini medreseler, “yargılama ve yönetim” hizmetlerini ise kadılar yerine getirmişlerdir. Şeyhülislâmın ilmiye örgütünün yönetimine ilişkin olarak yaptığı işler, medrese müderrislerinin, kadıların ve müftülerin tayin ve terfi işlemlerini yerine getirmektir. Tüm bu işlerin yerine getirilmesinde yardımcı olmak üzere şeyhülislâmlık makamına bağlı geniş bir sekreter kadrosu bulunmaktadır.

⁴⁰ Ebul'ula MARDİN, “Fetva” Mad., İA.

B- TAŞRA İDARESİ

1. Timar Sistemi

Askeri amaçlara göre örgütlenen Osmanlılar, fetihler yoluyla devletlerinin topraklarını kısa sürede genişletmişlerdir. Devletin en güçlü olduğu dönemde toprakları da en geniş boyutlara ulaşarak Avrupa'nın ortalarına kadar Balkanlar, Kuzey Afrika, Arap Yarımadası, Filistin, Suriye, Irak, Karadeniz'in tüm kıyıları, Batı İran Osmanlı egemenliğine girmişti. Bu kadar geniş ve farklı coğrafi yapıya sahip bir ülkeyi kontrol altında tutmak için çok güçlü bir merkezi yönetim sistemi geliştirilmişti. Bu sistem milliyetçilik akımlarının etkili olmasına kadar çok iyi uygulanmış, feodalleşmeye ve merkezden ayrılmaya yönelik girişimler merkezin emrindeki taşra ordusunca kolayca bastırılmıştır.

Osmanlı Devleti'nde taşra teşkilatının temelini timar meydana getiriyordu. Devlet, bazı bölgelerin gelir kaynaklarını, hizmet karşılığı olmak üzere, yararlık gösteren askerlere veya devlet görevlilerine tahsis ederdi. Bu gelir kaynaklarına "dirlik" adı verilirdi.

Prof. Barkan, timarla ilgili olarak şu tarifi veriyor: "Osmanlı İmparatorluğu'nda geçimlerini veya hizmetlerine ait masrafları karşılamak üzere bir kısım asker ve memurlara, muayyen bölgelerden kendi nam ve hesaplarına tahsili selâhiyeti ile birlikte tahsis edilmiş olan vergi kaynaklarına ve bu arada bilhassa defter yazılarındaki senelik geliri 20.000 akçeye kadar olan askeri dirliklere verilen isimdir"⁴¹. Bu tarifte görüldüğü gibi, timarla aslında bir takım vergi kaynaklarının, "dirlik" halinde devri söz konusudur. Ancak Osmanlı üretim ve vergi biçimlerinin çeşitliliğinde olduğu gibi, timar sisteminde de homojen olmayan bir yapıyla karşı karşıyayız.

Timar sistemi, Osmanlı fetihlerini izleyen yıllarda fethedilen topraklarda yapılan "arazi tahrirleri" ile geliştirilmiştir. Osmanlı yayılma siyaseti kademeli bir biçimde

⁴¹ Ömer Lütfi BARKAN, "Timar" Mad., İA.

gerçekleşiyordu. Komşu devlet ya da beylik (prenslik)ler önce baskı ve tehditle vergiye bağlanıyor, ikinci aşamada da askeri olarak işgal ediliyordu. Bu arada, özellikle Anadolu beylikleri içinde, toprakları evlenme, satın alma gibi barışçı yollarla elde edilenler de vardı. Bu suretle kazanılan yeni topraklarda derhal stratejik mevkilere küçük askeri birlikler mevzileniyordu. Bunlardan bir kısmı “kale eri” ya da “hisar eri” adı altında kalelere yerleştiriliyordu. Güvenlik önlemi olmak üzere Anadolu kalelerine Rumeli’den, Rumeli kalelerine de Anadolu’dan erler sürülerek getiriliyordu⁴². Başlangıçta bu tip yerleşmenin, o bölgenin halkları için birçok vergilerden kurtulma veya hiç olmazsa bu gibi mükellefiyetlerin azalması şeklinde belirlediği ve bu yüzden Osmanlı fetihlerinin kolaylaştığı tarihçilerin çoğunluğunun birleştiği bir husustur⁴³. Ancak Osmanlılar giderek yerli aristokraziyle kısmi bir işbirliği içinde eski toprak düzenini yeniden canlandırıyorlar ve timar sistemiyle de kontrol altına alıyorlardı. Bu ise önce bir “tahrir” i gerektiriyordu.

Arazi tahrirleri sonucu dağıtılan dirliklerin çok büyük bir kısmını timarlar oluşturduğu için, sisteme “timar sistemi” adı verilmiştir. Bu sistem, bütün ülke üzerinde kurulmuş olan askeri ve idari bir şebeke ile gerçekleşmiştir. Böylece merkezden taşraya doğru, kademe kademe yayılan hiyerarşik bir örgütlenme vücut bulmuştur. Ülke belirli parçalara ayrılmış, her biri merkeze bağlı sadık kişilere ve organlara bağlanarak, İslâm Türk devletlerinden devralınan bir yapı yeniden inşa edilmiştir. İktidar her yerdedir ve en küçük ülke parçası ile (çiftlik) merkez arasındaki ilişkilerin tümü, Timar Rejimini meydana getirmiştir⁴⁴. Timar rejiminin idari, ekonomik ve askeri karakterine çeşitli kaynaklarda işaret edilmektedir. Timar sahipleri timarları dahilinde oturarak timar bölgesinin subayı ve tarla sürücüsü olduğundan, oranın muhafazasına ve kendisinin hisse alacağı ziraat ve hasılatın fazlalaşmasına çalışır. Ayrıca sefer vakti yanında beslediği sipahileriyle beraber bağlı bulunduğu beylerbeyinin emrinde orduya katılırdı⁴⁵.

⁴² UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Tarihi*, C.II, Ankara 1983, s.567.

⁴³ UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Tarihi*, C.I, Ankara 1982, s.181-vd.

⁴⁴ Tark Zafer TUNAYA, *Siyasi Müesseseler ve Anayasa Hukuku*, İstanbul, 1969, s.261.

⁴⁵ HALAÇOĞLU, a.g.e., s.47-48.

Bir timar iki kısımdan meydana geliyordu. Bunlardan birincisi bizzat timar sahibine ayrılan bölümdü. Defterlerde ve timar beratlarında bunlar “hassa çiftlik”, “kılıç yeri”, “beylik çiftlik” gibi isimlerle kaydedilmişlerdir. Bunların dışında, bağ, değirmen, çayır vb. gibi gelir kaynakları da timar sahibine “hassa” olarak kaydediliyordu. İkinci kısım ise reâyanın aynî ya da nakdî olarak ödemek zorunda kaldığı vergilerden oluşuyordu.

Osmanlı timar sistemini, aynı dönemde Avrupa’da geçerli olan “feodal sistem” ve “mülk devlet” anlayışından ayıran önemli farklar vardır. Avrupa’da feodal bey (senyör) her şeyden önce elinde bulundurduğu toprakların malikidir. Topraklar üzerinde yaşayan köylüler de toprağın bir parçası olarak bu mülkiyet hakkına dahildir. Dolayısıyla senyör topraklar üzerinde sahip olduğu mutlak mülkiyet hakkından doğan yetkilerini köylülere karşı da kullanabilir; onları dilediği gibi cezalandırabilir, satabilir, miras ve benzeri yollarla başkalarına devredebilir. Osmanlı timar sisteminde ise, timarlı sipahinin elinde bulunan topraklar devletin malıdır. Timar sahibi bu toprakları yukarıda da ifade ettiğimiz gibi belli kamu hizmetlerini yürütmek ve asker beslemek koşuluyla işletme hakkına sahiptir. Hakkını kötüye kullanan beyin timarı elinden alınır. Öte yandan timar sahiplerinin köylü (reâya)ler üzerinde mülkiyete benzer hakları yoktur, onlara karşı hukuk dışı davranışlarda bulunamazlar⁴⁶.

Timar sahibinin feodal bey haline gelmemesi için Osmanlı merkezi idaresi çeşitli önlemler düşünmüştür. Bu önlemleri şöyle sıralayabiliriz:

- a. Sistemin devamını sağlamak ve istikrarsızlık yaratmamak üzere miras hakkı tanınmış olmakla beraber, bu, tam bir mülkiyet hakkının gerektirdiği miras hakkı olmaktan uzaktı. Timar sahibi ölünce oğluna veya oğullarına timar veriliyordu. Fakat “bu şekilde verilen timar, ölen babanın timarının zarurî olarak kendisi olmadığı gibi, kıymet itibarıyla da aynı değildi”⁴⁷. Aslında gösterilen yararlıklar sonucu timarlar artabiliyor veya o zamanın deyişiyle “terakki” ediyordu. Ancak bu artışlar, feodalleşmeyi önlemek üzere çocuklara intikal etmiyordu. Feodalleşmeye

⁴⁶ TANERİ, *Hükümdarlık Kurumu*, s.153.

⁴⁷ BARKAN, “Timar” Mad., İA.

çok daha elverişli olan has ve zeâmet sahipleri olan bey ve paşalar ise sık sık başka yerlere tayin edilerek, belli bir toprakla aile ilişkileri kurmaları önleniyordu.

- b. Osmanlı tımarlarında, adeta Batı'daki feodal malikânelerin "reserve"ine tekabül eden hassa çiftlikleri oldukça küçük tutuluyordu. Bunlar 200 akçe gelir olarak değerlendirilen ve bir çift öküzle işlenebilecek çiftliklerdi. Kısaca raiyet çiftlik gibiydiler. Fark, sipahinin tımarında bu şekilde birkaç çiftliğe sahip olabilmeye olanağı ile ortaya çıkıyordu. Sipahi bunları "tapu bedeli" karşılığı reâyaya işletebildiği gibi, kendi de ekebiliyordu⁴⁸.
- c. Tımarı oluşturan topraklar mümkün olduğu kadar bölünerek komşu birkaç köy arasında dağıtılıyordu. Başka bir deyişle köyler genellikle bütün olarak sipahilere tımar olarak verilmiyordu. Bu suretle bir sipahinin bütününe sahip olduğu köyde bir feodal ağa haline gelme yolları tıkanıyordu.
- d. Nihayet bir tımar hukuki bir bütünlük teşkil etmekle birlikte hisselerine ayrılabilir ve her hisse ayrı bir kimseye verilebiliyordu. Bu durum çoğu kez ölen bir tımar sahibinin tımarını parçalamak mümkün olmadığı zaman, bunun hisselerine ayrılarak yakınlarına veya başkalarına dağıtılması ile ortaya çıkıyordu. Osmanlılar böylece bir vergi birimi niteliği taşıyan tımarın hukuki bütünlüğünü koruyarak herhangi bir karışıklığı da önlemek istiyorlardı.

Görüldüğü gibi Osmanlılar çeşitli yollarla toplumdaki feodal ilişkilerin gelişmesini önlemek istiyorlardı. Ancak, Bizans'ın son döneminde, gerekse Anadolu Selçuklu Devleti'nin enkazı üzerine kurulan beylikler döneminde Anadolu'da ve Rumeli'de feodal ilişkiler gelişme halindeydi. Osmanlılar merkezi devleti kurarken esas itibariyle iki tip feodal gelişimle karşılaştılar. Bunlardan birincisi Anadolu'da önce bir aşiret aristokrasisi halinde ortaya çıkan ve zaman içinde toprağa yerleşerek bir toprak aristokrasisine dönüşen Türkmen beylikleriydi. Osmanlı Devleti bunlara karşı çok yumuşak bir politika izlemiş ve bunları kendi sistemi içinde eritmeye çalışmıştır. Öte yandan daha çok Doğu Anadolu'da bulunan ve henüz aşiret yapısını kıramamış topluluklar içinde ayrı hukuki statüler uygulanmış ve bunların toprakları kendilerine "yurtluk-ocaklık" olarak bırakılmıştır⁴⁹. İlk Osmanlı fetihlerinin Orta ve Doğu

⁴⁸ BARKAN, "Tımar" Mad., İA.

⁴⁹ UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Tarihi*, C.II, s.580.

Anadolu'dan çok Trakya'ya ve Balkanlara dönük oluşu bu beyliklere uzunca bir süre bağımsızlık olanağı tanımıştır. İkinci tip feodal ilişkiler daha çok Balkanlarda rastlanan ve en gelişmiş şekillerini Bosna'daki baştinalarda bulan feodal malikânelerdi. Prof. Barkan bunlarla ilgili olarak şu bilgileri veriyor:

“Bu bölgede asiller sınıfının her yerdekinden daha kuvvetli bulunması, merkezi devlet iktidarının çeşitli müdahalelerine açık bulunması lazım gelen bir timar usulünün kabulünü önlemiş oluyordu. Bu bölge asilzadelerinin aile mülkü (baştina) şeklindeki mülk timarları, eski sahiplerinin tasarrufunda olarak Osmanlı hakimiyeti devrinde de uzun süre yaşadı”⁵⁰. Baştinaların yanı sıra, bu dönemde Bizans ve Sırp pronoyaları da merkeze karşı bağımsızlık kazanmış ve gerçek feodal malikânelere dönüşmüştü. Barkan, Osmanlıların, bunların da çoğunu “bütün mahalli hususiyetleriyle aynen devir ve teslim aldığı ve hatta onlar üzerinde uzun müddet büyük bir değişiklik yapmak lüzumunu hissetmediğini”⁵¹ ileri sürmektedir. Bunun dışında Anadolu'da da bu gibi gelişmelerin olduğunu ve Osmanlıların bu feodal ilişkileri tahrip etmeden kontrol altına almaya çalıştıklarını söyleyebiliriz.

Timar sahiplerine Osmanlı tarih terminolojisinde Sâhib-i Arz adı verilmekteydi. Herhangi bir sebeple toprağını terk eden köylü, timar sahibi tarafından yakalanır ve eski yerine yerleştirilirdi. Bu husus iskân kanununda kesin şekilde hükme bağlanmıştır. Sipahi yerini terk eden reâyadan on yılı geçirmemiş olanlarını yerleştikleri yerden kaldırmak eski yerlerine iskân ederdi. Buna karşılık arazilerini boş bıraktıkları için kendilerinden Çiftbozan (çiftini bozmak) ismiyle bir vergi alırdı⁵².

Timar sistemi devletin diğer müesseselerinde olduğu gibi XVI.yy'ın sonlarından itibaren bozulmaya başlamış ve eski hüviyetini yitirmiştir. Zira timar dağıtımında uyulması gereken nizam ve kanunların aksine timar, ehli kişilere verilmeyerek, rüşvetle askerlikle ilgisi olmayan haksız kimselere verilmiş, bu durum da sistemin bozulmasına yol açmıştır.

⁵⁰ BARKAN, “Timar” Mad., İA.

⁵¹ BARKAN, “Timar” Mad., İA.

⁵² HALAÇOĞLU, a.g.e., s.87.

2- Taşradaki İdari Bilimler

Merkezdeki organları askeri amaçlara göre kurulmuş olan Osmanlı Devleti'nin taşra yönetimi de askeri amaçlarla bağdaştırılmış olan toprak rejimine dayandırılmıştır. Osmanlı taşra yönetimi, ilk dönemlerde "liva" ya da "sancak" denilen bölümlere ayrılmış, başlarına da birer askeri komutan olan sancak beyleri atanmıştır. Devletin sınırları genişledikçe taşra yönetimi değiştirilmiş ve yine toprak sistemine bağlı ve askeri amaçlara uygun olarak önce eyaletlere, eyaletler sancaklara, sancaklar da kazalara ayrılmıştır⁵³.

a) Beylerbeyliği

Merkezdeki idareye bağlı olarak üst düzeyde kararlar alma ve uygulama yetkisi olan eyalet yönetiminin başında beylerbeyi bulunur. Eyalette padişahı temsil eden beylerbeyi, özellikle eyaletin askeri idaresinden sorumluydular. Beylerbeylerin idaresinde birtakım sancaklar vardı. Bunların idaresi de sancakbeylerine aitti. Sancakbeylerine bağlı kazaların güvenlik ve askeri idaresi timar subaşlarına ait olup adlî ve hukuki görevler kadılarına bırakılmıştı. Kazaların iaşesi, belediye, adliye işleri, hükümet tarafından istenilen şeylerin temin ve yerine getirilmesi kadılarına aitti⁵⁴. Bu da göstermektedir ki, beylerbeyi eyaletin askeri idaresinden tam sorumlu olmakla beraber, idari yetkisi sınırlı adlî yetkisi ise söz konusu değildir.

Osmanlı idari hiyerarşisinde beylerbeyiler arasında statü farkı gözetilmiş, başta Rumeli ve Anadolu beylerbeyileri diğerlerine göre üstün tutulmuştur. Eyaletin olağan yönetim işleri, beylerbeyinin başkanlığında toplanan divanda görülürdü. "Eyalet divanı" ya da "Paşa divanı" denilen bu kurulda beylerbeyinin yanında mâli işlerden sorumlu olan defterdar, timar işlerine bakan ayrı bir defterdar, beylerbeyinin kethüdası, eyalet merkezinin kadısı ve subaşı yer alırdı. Beylerbeyi sefer zamanında yerine vekil olarak mütesellim denilen bir görevli bırakarak yanındaki kuvvetleri ve eyalet içerisindeki

⁵³ UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Tarihi*, C.II, s.579-580.

⁵⁴ UZUNÇARŞILI, *a.g.e.*, s.581; Mustafa AKDAĞ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası (Celali İsyânları)*, İstanbul, 1995, s.86-87.

sancakbeyleri, zeâmet ve timar sahipleri ve bunların cebelileriyle birlikte orduya katılırdı⁵⁵.

XV.yy. ortalarına kadar biri Rumeli’de diğeri Anadolu’da olmak üzere iki beylerbeylik vardı. Anadolu beylerbeyliğinin merkezi önce Ankara iken sonra Kütahya’ya nakledilmiş ve daha sonra Kütahya şehzade sancağı yapıldığından beylerbeylik merkezi tekrar Ankara olmuş ve nihayet II. Selim’in hükümdarlığı sırasında Kütahya yeniden Anadolu beylerbeyliğine merkez olmuştur. Rumeli beylerbeyliğinin merkezi ise bir aralık Filibe ve daha sonra Manastır olmuştur. Eyaletin merkez sancağına Paşa sancağı denilirdi⁵⁶.

Eyaletler salyânesiz ve salyâneli yani yıllıksız ve yıllıkli olarak iki kısımdı. Bunların çoğu yıllıksız olanı idi. Rumeli, Budin, Anadolu, Karaman, Dulkadir, Sivas, Erzurum, Diyarbakır, Halep, Şam, Trablus-Şam salyânesiz eyaletlerden idiler. Bunların geliri has, zeâmet ve timara ayrılmış olup, hazineden ve defterhânedan idare edilmekteydiler. Salyâneli eyaletler ise Mısır, Habeş, Bağdat, Basra, Yemen ve Kaptanpaşa eyaletlerindeki bazı sancaklar ile Trablusgarb, Tunus ve Cezayir eyaletleri idi. Bunların gelirleri has, zeâmet ve timara ayrılmayarak doğrudan hazine tarafından yıllık olarak beylerbeyi, sancakbeyi, asker vesairenin maaşları ayrıldıktan sonra tahsil edilirdi⁵⁷.

b) Sancaklar

Osmanlı Devleti’nin taşra teşkilatının ikinci kademesini sancaklar oluşturuyordu⁵⁸. Eyaletler sancaklara ayrılır, doğrudan doğruya beylerbeyinin yönetiminde bulunan eyalet merkezine de “Paşa sancağı” ya da “Paşa livası” adı verilirdi.

⁵⁵ UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Tarihi*, C.II, s.582; HALAÇOĞLU, a.g.e., s.77.

⁵⁶ UZUNÇARŞILI, a.g.e., s.579.

⁵⁷ UZUNÇARŞILI, a.g.e., s.580; HALAÇOĞLU, a.g.e., s.77.

⁵⁸ Metin KUNT, *Sancaktan Eyalete*, İstanbul, 1978, s.15-20; Halime DOĞRU, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Yaya-Müsellem-Taycı Teşkilatı (XV ve XVI. Yüzyılda Sultanönü Sancağı)*, İstanbul, 1990, s.31.

Askeri ve idari yönden sancak yöneticisine ‘‘Sancakbeyi’’ deniyordu. Sancak yöneticisi olan sancakbeyi, XVI.yy’a kadar bu ünvanını muhafaza etmiş daha sonra ise ‘‘Mir-i liva’’ denilmeye bařlanmıřtır⁵⁹.

Sancakbeyi, sancağın en yüksek idarecisi olarak re’aya ve ehl-i örf üzerinde otorite sahibiydi. Özel görevler için sancağa gelen diğer devlet memurlarına yardımcı olarak bunların görevlerini kolaylıkla yapmalarını sağlıyordu. Merkezin sancaktaki temsilcisi olarak çeşitli idari, adli ve güvenlik sorunlarını halletmek için çalışıyordu. Sınır sancaklarının beyleri ise komşu buldukları yabancı devletlerle merkezin anlaşmalarını uygun bir şekilde yrtyordu⁶⁰.

Sancakbeyi bulunduğu sancakta, idari yargı hakkına sahip olduğu gibi, vatandaşın güvenliğini sağlamak ve şikayetlerini dinlemek durumundaydı. Savaş zamanlarında, bölgesindeki topraklı süvariler (sipahiler) eribaşıları tarafından toplanıp alaybeylerine götürülür, alaybeyleri ise bunları sancakbeylerinin maiyyetine sevkeder ve onun tabi olduğu beylerbeyinin komutasında savaşa giderler. Sancak beylerine yazılan hükümlerde, beylerbeyinden sonra, kadılardan ise önce yazılırlar. Bütün bu yetkilerini, beylerbeyine bağlı olarak kullanabilirler⁶¹.

Prof. Mustafa Akdağ, sancağın idari statüsünü şu şekilde açıklamaktadır:

‘‘Her sancak birçok kadılıkların birleşmesinden meydana gelmektedir. Fakat, bütün diğer kadılıklara (yahut kazalara) hükmeden, ve her türlü sivil idareyi elinde tutmak suretiyle, Sancak Kadılığı durumunda olan bir merkez kadılığı yoktur. Gerçi sancağa dahil olan kaza merkezlerinden en büyük bir şehirde sancakbeyi oturmakta ve burası da sancak merkezi sayılmaktadır. Fakat, diğer kadılıkların bura ile hiçbir ilgisi yoktur. Sancakbeyi, bütün sancağın değil, her kadılığın ayrı ayrı polis şefi ve jandarma amiridir ve bu vazifesini her kadılığa ayrı subaşı tayin etmek suretiyle yapar. Subaşı, tamamen kaza kadısının nezaretindedir. Subaşı, kaza ahalisinin bütün meselelerini ‘‘toprak kadısına’’, yani o kazanın kadısına hallettirmek mecburiyetinde olduğu için,

⁵⁹ KUNT, a.g.e., s.20-26; DOĞRU, a.g.e., s.33.

⁶⁰ KUNT, a.g.e., s.25-26; DOĞRU, a.g.e., s.33.

⁶¹ AKGÜNDÜZ, a.g.e., s.220.

sancak merkezine veya diğeri bir kazaya herhangi bir şekilde müracaat edemez ve kaza halkının bir işini orada gördüremez. Yalnız şu var ki, bizzat sancakbeyi veya onun kapuağalarından birisi bütün kazalarda dolaşarak asayiş kontrol edebilir. Fakat, bu halde dahi, her kazanın işini oranın “toprak kadısı” ile halletmeye mecburdur. Kadı, köylerde dolaşan “mirliva subaşlarının” veya “kapuağaları”nın yanında kendisi dolaşmıyor, bir naip veriyor. Bütün bunları gözde tutarak, sancakbeyinin de esas vasfının bütün sancağın, beylerbeyinden sonra, ikinci derecede bir askeri şefi olduğunu, sivil bakımdan, kadının emrinde bir kaza asayiş amiri bulunduğunu kabul etmek mümkündür⁶².

c) Kazalar

Taşra idari birimlerinin üçüncüsü ise kazalardır. Kaza merkezi konumunda olan bir kasabanın, adalet ve idari işlerinde çevresindeki idari birimlerinin merkezi olması ile ortaya çıkmıştır. Kazaların idari işlerinden kadılar sorumludur. Kadılar sadece yargı işlerine bakmayıp, aynı zamanda yerel nitelikli kamusal işlerin yürütülmesi görevini de yerine getirirlerdi. Kadılar merkezden atanır, görevlerinde kendilerine yardımcı olarak naip, subaşı ve kethüda gibi memurlar atanırdı.

Prof. Akdağ’a göre, devlet ile reâya ilişkileri bakımından en önemli idari birim kazalardır. Bu görüşünü şu sebeplere dayandırmaktadır: “Bir defa, kazanın hem adli hem idari yegâne amiri olan kadı, doğrudan doğruya kadıaskerin inhası ile merkezden tayin olunuyor ve merkeze bağlı bulunuyor. Reâyanın devlet ile olan ilişkilerinde kadı tek vasıta ve başka bir aracı olmadan Divan-ı Hümayun ile muhabere etmektedir. Osmanlı idari teşkilatında, bütün diğeri memurların halk ile olan ilişkileri “şer’î şerif”in kontrolü altına konmuş olduğundan, kadı sancakbeyini veya onun temsilcisi olan subaşını kontrol edecek durumdadır. Hatta, kadı, sancakbeyini teftiş ve muhakeme edebildiği halde, sancakbeyinin kadıya hiçbir surette karıştığı görülmemiştir. Şu halde, sancakbeyi veya onun subaşısı kadının maiyetinde bir jandarma veya polis mevkiinde kalmaktadır. Bir kaza halkının bütün işlerini kadı halleder; 1550’den sonra, ehemmiyet kazanmış olduklarını söylediğimiz “tekâlif-i divaniye”yi toplamak ve emrolunan yere

⁶² AKDAĞ, Celali İsyamları, s.88.

teslim etmek kadının vazifesidir. Özetle, devletin ilk icra organı kadıdır; sancakbeyinin adamı veya merkezden yollanan mübaşir onun yardımcısından ibarettir”⁶³.

Bir kaza halkı idari ve adli bir işi için kendi kazasının kadısından başka bir kadıya müracaat edemezdi. Ancak, kadı hakkında şikayetçi ise, merkezin müsaadesi ile başka bir kadı, istenen işe bakabilirdi. Kadı bir suç işlediği takdirde, hakkında soruşturma yapmak veya onu muhakeme etmek üzere, diğer yakın kazalardan birkaç kadı bu işe memur edilmekte idi.

⁶³ AKDAĞ, a.g.e., s.90.

C- İMTİYAZLI EYALETLER

Osmanlı İmparatorluğu idari teşkilatında Eflâk-Boğdan gibi bir bakıma içişlerinde serbest sayılan, ancak devletin yüksek hakimiyetini kabul etmiş özel statülü eyaletler de bulunmaktaydı. Bunlara imtiyazlı hükümetler de denilmektedir⁶⁴. Bunların kralları veya beyleri kendi asilzâdeleri arasından Osmanlı Devleti tarafından seçilmekteydi. Bu eyaletler, gördükleri himayeye karşılık belirli miktarda vergi vermekteydiler⁶⁵. Ancak Kırım Hanlığı ile Mekke-i Mükerrerme Emirliği bu statü dışında tutulmuştur.

Bunlardan Kırım Hanlığı Osmanlı himayesini kabul ettikten sonra içişlerinde serbest bırakılmış, hutbelerde önce padişahın daha sonra da hanın adı okunmuştur. Bununla beraber hanlar kendi adlarına para bastırmışlardır. Kırım hanları XVII.yy'a kadar mirzalar tarafından seçilmiş, bu dönemden itibaren ise tayin ve azilleri Osmanlı Hükümeti'nce yapılmıştır. Hükümet merkezi Bahçesaray olan Kırım Hanlığı, savaş zamanlarında bütün kuvvetleriyle Osmanlı ordusuna katılırdı⁶⁶.

Mekke-i Mükerrerme Emirliği ise, Yavuz Sultan Selim'in Mısır Seferi sonucunda Osmanlı hakimiyetini kabul etmiştir. Osmanlı Devleti bu emirliğin iç ve dış güvenliğini sağlamak üzere her yıl değiştirilen askeri kuvvetler göndermiştir. Mekke emirlerinin gerek Mısır hazinesinden ve gerekse Cidde gümrüğü gelirlerinden ekonomik destekleri vardı. Mısır'dan gönderilen paraya "atiyye-i hümâyûn" denirdi. Ayrıca "sürre-i hümâyûn" ile de altın yollanırdı⁶⁷.

Bunlardan başka Rumeli'de voyvodaları Osmanlı Devleti tarafından tayin edilmek üzere içişlerinde serbest olan, belirli bir vergi verdikten başka savaşta Osmanlılar yanında yer alan Erdel, Eflâk ve Boğdan Voyvodalarıyla Ragüza ve Sakız Cumhuriyetleri de bu gibi imtiyazlı eyaletlerdendi.

⁶⁴ UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Tarihi*, C.II, s.421; HALAÇOĞLU, *a.g.e.*, s.77.

⁶⁵ HALAÇOĞLU, *a.g.e.*, s.77.

⁶⁶ UZUNÇARŞILI, *a.g.e.*, s.421-444.

⁶⁷ HALAÇOĞLU, *a.g.e.*, s.77-78.

Eflak ve Boğdan Voyvodaları, beylerbeyi derecesinde olup onlar gibi iki tuğ taşırlardı. Fakat bir Türk beylerbeyi gibi nüfuzlu değillerdi. Erdel prensi ile Kırım hanı ise, vezir derecesinde idiler. Üç tuğ taşırlardı ve içişlerinde, Eflak ve Boğdan'a göre çok daha serbest idiler⁶⁸.

⁶⁸ Yılmaz ÖZTUNA, **Büyük Osmanlı Tarihi**, C.LX, İstanbul, 1994, s.148.

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI İDARİ YAPISININ ÇÖKÜŞ SEBEPLERİ

Klasik dönem devlet idari düzeni sayesinde Osmanlı Devleti, XVI.yy'ın sonlarında Yakın-Doğu ve Balkanların sahibi durumuna gelmişti. Bu gelişme; toprak mülkiyeti, iktisadi-mali hayat, kişilerin devlet ve kendi aralarındaki hukuki ilişkilerini ayrıntılı biçimde düzenlemiş olan bu idari düzenin iyi işlemesinin bir sonucuydu.

Ancak, Osmanlı Devleti'nin XVI.yy'ın başlarından itibaren yönetim açısından, sosyal ve ekonomik durum bakımından yeni şartlarla karşı karşıya geldiği gözlenmektedir. Gerek çağdaş arşiv, gerekse günümüz tarihçilerinin yazdıkları eserlerde bu dönemin başlangıcı, Kanuni devrine kadar indirilmekte; III. Murat (1574-1579)'ın saltanatında kesin şekilde belirlendiği konusunda birleşilmektedir¹. Gerçekten de, III. Murat ve oğlu III. Mehmet dönemlerindeki sosyo-ekonomik değişmeler gözlemlendiğinde, böyle bir tarih yaşantısının önceki yüzyılın devlet düzenini sarsıp Osmanlı Devleti'ni en az XVII.yy'ın ilk yarısından itibaren yeni bir sosyal ve siyasal düzen içine atmış olduğu anlaşılmaktadır. Her ne kadar devlet III. Murat döneminde en geniş sınırlarına ulaşmışsa da bu devrin Türk ve batılı tarih araştırmacıları, devlette başlayan çalkantıya dikkati çekmekte ve yakın bir gelecekte siyasi kuruluşta başlayacak çöküntüden söz etmektedirler². İşte sözü edilen yüzyılda, devlet idaresini çöküşe götüren değişiklikleri, bir yandan içte Osmanlı devlet anlayışındaki değişmeler, padişah otoritesinin zayıflaması, fetihlerin durması, ilmiye sınıfı ve askeri yapının bozulması ve mali bunalım gibi çok önemli gelişmeler hazırlarken, diğer yandan da, o dönemin dünya konjonktürünün Osmanlı aleyhine gelişmekte olduğunu görmekteyiz³.

Bütün bu kesin ve genel değişikliklerin Osmanlı devlet mekanizmasını, olumsuz yönde etkilemesi kaçınılmazdı.

¹ Bkz. Koçi Bey Risalesi, (Yay.: Zuhuri Danışman), Ankara, 1985; Yaşar YÜCEL, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar*, Ankara, 1988; Tayyip GÖKBİLGİN, "XVII. Asırda, Osmanlı Devletinde Islahat İhtiyaç Temayülleri ve Kâtip Çelebi", *Kâtip Çelebi Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler*, Ankara, 1957; Paul KENNEDY, *Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri*, (Çev.: Birtane Karanakçı), Ankara, 1991.

² Halil İNALCIK, "Türkler (Osmanlılar)" Mad., *İA.*; KENNEDY, a.g.e., s.10-13.

³ Oral SANDER, *Siyasi Tarih*, Ankara, 1984, s.77-84; KENNEDY, a.g.e., s.19-36.

A- DEVLET ANLAYIŞINDAKİ DEĞİŞMELER

Osmanlı idari yapısındaki ilk yozlaşma belirtilerinin sarayda başladığını görmekteyiz. Saraydaki yozlaşmanın giderek büyümesi sonucunda, toplum uzun süre başboş kalmıştır. Nihayet tepede başlayan bu çözümler, zamanla toplumda da etkisini gösterecektir.

Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) ilk defa yerleşmiş kuralların aksine, Has odabaşısı İbrahim Ağa'yı görülmemiş bir şekilde birden sadrazamlık makamına getirmiştir⁴. Bu uygulama ileride idari kademedeki çözülmeye başlangıç sayılacak bir gelişmeyi ortaya çıkarmıştı. İdari göreve geçişte, sistemli ve emin bir yol olan kurallar terkedilmiş oluyordu. Gerçi elinin altında yetiştirilmiş bir kişiyi sadarete getirmesi, zamanında işlerin gidişine aykırı olmadıysa da, bu yönde kendinden sonra gelenlere kötü örnek göstermiş olduğundan; sonrakiler, sevdikleri özel bendelerini vezir yapmaya başladılar⁵. Böylece idarede bir anarşinin tohumu atılmış ve makam sahipleri arasında devletin yüksek kademelerine geçişte, kurala uygun olmayan yollara başvuran artmıştır. Ahmet Cevdet Paşa bu durumu, "kanunu kadim"⁶den⁶ yani, devlet gelenek ve anlayışından uzaklaşma olarak yorumlamıştır.

Kanuni devri vezir-i âzamlarından Lütfi Paşa, devrindeki zincirleme zaferlere rağmen, mevcut gidişi beğenmiyordu. Ahlak bozuluyor, israf artıyor, "mesleki kadimimiz" değişiyor diye üzülmede ve endişelerini çekinmeden ifade etmekteydi⁷.

Aynı şekilde, timarların verilmesinde de ilk değişik uygulamaya bu devirde rastlıyoruz. O zamana kadar timarlar namuslu olan ve mülazımlık hizmeti görenlere verilirken, Sultan Süleyman döneminde çeşnigirbaşılıktan beylerbeyliğine çıkan Hüsrev Paşa, rüşvet ile timar verilmesi gibi kötü bir gelenek başlatmıştır⁸.

⁴ AHMET CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet*, (Yay.:Mümin Çevik), C.I, İstanbul, 1974, s.133; Dimitri KANTEMİR, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükseliş ve Çöküş Tarihi*, (Çev.: Özdemir Çobanoğlu, C.II, Ankara, 1979, s.79-80.

⁵ AHMET CEVDET PAŞA, *a.g.e.*, s.134.

⁶ AHMET CEVDET PAŞA, *a.g.e.*, s.136.

⁷ GÖKBİLGİN, *a.g.m.*, s.208.

⁸ MUSTAFA NURİ PAŞA, *Netâyic ül-vukuât*, (Yay.: Neşet Çağatay), Ankara 1979, C.I-II, s.145; AHMET CEVDET PAŞA, *a.g.e.*, s.134.

Görüldüğü gibi, ilk Osmanlı padişahlarının her zaman müşavir hoca kadrosu ile kontrollü olmalarına karşılık, Kanuni'den sonra gelenlerin etrafı, saray ileri gelenleri ve padişaha yaranmak isteyenler tarafından kuşatılmıştır. II. Selim zamanı, Sokollu gibi yetenekli bir vezirin bulunması; yolsuzlukları azaltmakta ve padişaha etki edebilme imkanlarını sınırlandırmaktaydı. Fakat III. Murat zamanı, Sokollu'nun da öldürülmesiyle, çevrenin padişahı tamamen kontrollerine aldıklarını görüyoruz.

Sultan III. Murat'ın değil sefere çıkmak, taşraya bile gitmediğini; sarayda şair ve nedimlerle sazlı-sözlü toplantılar düzenlediğini tarih eserlerinden öğreniyoruz. Padişahın nedimler ile yüz göz olması, onların fazlasıyla şımarmasına ve uygun zamanını bulunca kimisi arpalık olarak, kimisi mülk olarak çeşitli imkanlar elde etmek suretiyle kendileri iyice zenginleştikleri gibi, dost ve akrabalarına bile pek çok timar ve zeâmet verdikleri anlaşılmaktadır⁹. Yine Mustafa Nuri Paşa'nın ifadesine göre: Nevşehirli Damat İbrahim Paşa, hazinenin masraflarından kısarak elde ettiği paranın çok az bir kısmını kalelerin tamirine harcamış, gerisini Boğaziçi mesirelerinin düzenlenmesi ve yapılmasına harcayarak kendisi ve maiyetinin yalılarında helva sohbetleri, lâle günleri düzenleyip; şair ve nedimlerle günlerini gün etmiştir¹⁰. Bu durum saray çevresi halkının da zevk-i sefaya dalmasına ve eğlence hayatının devlet adamları arasında yayılarak kötü sonuçlar doğuracak hale gelmesine yol açmıştır.

Devlet işlerinin bozulmasının bir sebebi de, gerçek anlamda devlet adamlarının işbaşında bulunmayışıdır. Önemli makamlara getirilenler devlet işlerinde aldıkları önlemler bakımından oldukça yetersizdir. Çok az da olsa öyle zaman olmuştur ki, adam yokluğundan devlete isyan edenler içinden sadrazamlığa getirilenler olmuştur. Beşir Paşa bunlardan biridir. İşbaşına geçince kendisine karşı olanları öldürtmüş, hakimiyetini sipahi zorbalarıyla kuvvetlendirerek etrafa dehşet saçmıştır¹¹.

Böyle bir durumun ortaya çıkması normaldi. Çünkü, devlet kadrolarına yönetici yetiştiren "Devşirme Sistemi" özelliğini kaybetmiş; kademeli ve tecrübe kazanarak

⁹ Koçi Bey Risalesi, s.79; AHMET CEVDET PAŞA, a.g.e., s.134; İsmail Hakkı UZUNÇARŞILI, Osmanlı Tarihi, C.III, Ankara, 1983, s.120.

¹⁰ MUSTAFA NURİ PAŞA, a.g.e., C.III-IV, s.35.

¹¹ MUSTAFA NURİ PAŞA, a.g.e., s.54.

yükselen yöneticilerin artık doğal ilerleme ile yukarı makamlara çıkmaları zorlaşmıştı. Öte yandan, kişisel arzuların insanları tüketime yönelttiği ve çeşitli imkanların gerekli yerlere harcanmadığı görülmektedir. Böyle neşe ve eğlence psikolojisi içinde ciddi önlemlerin hangi ölçüde alınacağı ve bunların ne oranda gerçekleştirilebileceği ortadadır. Öyle anlaşılıyor ki, padişah ve sadrazamların geleneksel hizmet anlayışının dışına çıkmaları, kitlelerde devlete olan bağlılığı azaltmıştır. Bunun da idari yapı üzerinde olumsuz etkisi olmuştur.

Sadrazam Kara Mustafa Paşa'nın, Serasker Melek İbrahim Paşa'yı yenilgi sebebiyle öldürmesi, kendisinden sonrakilerin görevlerini korku içinde yapmalarına yol açmıştır¹². Bazı komutanların bu şekilde, çok önemli sebepler olmadan öldürülmesi idarede çekingenliğe sebep olmuştur.

¹² MUSTAFA NURİ PAŞA, a.g.e., s.18.

B- PADİŞAH OTORİTESİNİN ZAYIFLAMASI

Osmanlı idari yapısındaki çöküşün en önemli sebeplerinden biri de, padişah otoritesinin zayıflamasıdır. Selânikî, Âli gibi tarihçiler yanında Akhisârî, Kitâb-ı Müstetâb yazarı ve sonraları Koçi Bey, idari düzenin çöküşünü birinci derecede bu sebebe dayandırmışlardır¹³. Onlara göre: Osmanlı düzeninin bozulmasının ana sebebi, padişah otoritesinin zayıflaması ve parçalanmasıdır. II. Selim devrinden beri, padişahın mutlak vekili olan sadrazamın yerine sarayda padişahın yakını olan bir takım sorumsuz kimseler bu otoriteyi kendi çıkarları için kullanmaya başlamışlardır. Aynı yazarlara göre, Kanuni Sultan Süleyman'dan sonra gelen padişahların devlet işlerine karşı ilgisizliği de otoritenin zayıflamasında başlıca sebeplere dendir. Artık eyaletlerde padişahın emirlerine eskisi gibi uyulmuyor, kanunlar ve nizamlar çiğneniyordu¹⁴. Özellikle XVII.yy'da iş başına gelen padişahlar döneminde, bu otoritesizliğin yoğunlaştığını görüyoruz. Çünkü, bu yüzyılda devletin idaresini üstlenen padişahlar, tahta çıktıklarında henüz 7-14 yaşlarındadır. Devlet töresine göre hükümdarın hem din, hem de geleneklerden aldığı yetkilerin, böyle çocuk yaşta hükümdara verilmesi, annelerinin, müşahip ve nedimlerin, saray görevlilerinin işlere, çıkar, bilgi ve anlayışlarına göre karışmalarına, yasaların kişi çıkarlarına göre yorumlanmasına yol açmıştır. Bu çocuk padişahlar daha eğitilmeden, herhangi bir görgü ve deneyimden yoksun olarak devletin idaresini ellerine aldıklarından, imparatorluğun XVII.yy'ı, büyük çalkantılar içinde geçmiştir¹⁵.

Padişahın Osmanlı devlet teşkilatı ve idaresi üzerindeki rolü, devletin temel yasalarına göre çok etkin idi. Devletin mutlak hakimi bulunan padişahlar, kişilikleri, yetiştirilme tarzları ve yetenekleriyle Osmanlı Devleti'nin özellikle içişlerinde ters etkilerde bulunmuşlardır. XVII.yy'ın başında Sultan III. Mehmet, sancaktan Osmanlı tahtına geçen son padişaktır¹⁶. Ondan sonrakiler kafes denilen saraydaki kapalı dairede yetişmişlerdir. Öyle olduğu halde III. Mehmet zayıf iradeli, çevresinin, özellikle annesi

¹³ Bkz. *Kitâb-i Müstetâb*, (Yay.: Yaşar Yücel), Ankara, 1988, s.1-40; *Koçi Bey Risalesi*, s.33-37; *GÖKBİLGİN, a.g.m.*, s.198-206.

¹⁴ İNALCIK, "Türkler (Osmanlılar)" Mad., İA.

¹⁵ İsmet PARMAKSIZOĞLU, *Türklerde Devlet Anlayışı*, Ankara, 1982, s.117-118.

¹⁶ UZUNÇARŞILI, "Sancağa Çıkarılan Osmanlı Şehzadeleri", *Bell.*, C.39, S.153, Ankara, 1975, s.659-670.

Safiye Sultan'ın etkisi altında kalmıştır. Safdil bir hükümdar olmakla, çevresinin etkileri sonucu verdiği emirleri geri almaktan çekinmemiştir. Haçova meydan savaşında (1596) gereksiz yere sadrazam Damat İbrahim Paşa'yı görevden alarak Cağala zâde Sinan Paşa'yı onun "zaferi ben kazandım" iddiası üzerine tayini ve kırk gün sonra Valide Sultan'ın mektubu üzerine tekrar İbrahim Paşa'yı sadarete getirmesi buna güzel bir örnektir¹⁷.

XVII.yy'ın ikinci padişahı olan I. Ahmet, kendi başına iş görececek bir karakterde olmadığından, çevresindekilerin etkisi altında saltanatını sürdürmüştür. Öğretmeni Mustafa Efendi, yakınlarından Derviş Paşa bunların en sözü geçenleridir¹⁸.

XVII.yy'da Osmanlı devlet idaresinde zaman zaman etkileri görülenler ve entrikalara karışanlar, sadece bunlarla sınırlı değildi. Bundan başka Sultan III. Mehmet üzerinde büyük etkisi olan Hoca Sadettin Efendi'yi, Yahudi Kira Kadın ile Salamon Natan'ı, I. Mustafa'nın ismi bilinmeyen validesi ile Genç Osman'ın annesi Mahfiruz'u, öğretmeni Ömer Efendi'yi, Darü's-saade ağası Mustafa Ağa'yı, Süleyman Ağa'yı, Kösem Mahpeyker Sultan'ı, Telli Haseki, Şekerpare kadını ve Cinci Hüseyin Efendi'yi, Hatice Turhan Sultan'ı, Afife Kadın'ı, tahta iki şehzadesini çıkardığı IV. Mehmet'in hasekisi Emetullah Gülnuş Sultan'ı, II. Mustafa'nın öğretmeni Şeyhülislâm Feyzullah Efendi'yi, Darü's-saade ağası Uzun Süleyman Ağa, Sultan III. Ahmet'in sevdiği damadı Nevşehirli İbrahim Paşa, Sultan I. Mahmut devrinde Darü's-saade ağası Beşir Ağa ve Hafız Beşir Ağa'yı da hatırlamak gerekir¹⁹.

Padişah IV.Mehmet'in gençliğinden itibaren alıştığı av merakının etrafındakilere de yayılması, halkın nefretini üzerinde toplamasına sebep oldu. Padişah, şeyhülislâmın uyarılarını da dinlemiyordu. Ordu bile, yayınlanan "hattı hümayun"ları dinlememe cesaretini göstermişti. Bunun üzerine bütün ulema ve devlet erkânı Ayasofya Cami'sinde toplandı. Konu oybirliği ile karara bağlanıp, padişah IV. Mehmet tahttan indirilip, yerine II. Süleyman çıkarıldı²⁰. Yine Sultan I. Mustafa'nın idari gücünün

¹⁷ UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Tarihi*, C.III, 1. Kısım, Ankara, 1983, s.79-81.

¹⁸ PARMAKSIZOĞLU, *a.g.e.*, s.119.

¹⁹ PARMAKSIZOĞLU, *a.g.e.*, s.130.

²⁰ MUSTAFA NURİ PAŞA, *a.g.e.*, C.I-II, s.288.

bulunmaması ve ehliyetsizliği²¹ yüzünden devlet adamlarının bu konuda görüş birliğinde bulunmalarıyla bu padişah da saltanattan zorla indirilip, yerine II. Osman geçirilmiştir.

Bu ve benzeri olaylarda devlet adamları, devletin yüksek çıkarlarını düşünerek yeteneksiz padişahları tahtan rahatlıkla indirebilmişlerdir. Ancak, bu her zaman söz konusu olmamıştır. Çünkü bazı işbilir ve devletin geleceği açısından hayırlı çalışmalar yapmak isteyen padişahlar da, çıkar çevreleri ve onlara alet olan bir takım devlet görevlileri tarafından tahttan indirilebilmiştir.

Padişahların devlet işlerine tam olarak sahip çıkamaması ve etrafın müdahalesiyle işlerin yürütülmesi, hükümdarın otoritesini sarsan en büyük sebeplerdendi. Bu konuda gevşekliğin görülmesi ve çevrenin müdahalesi ile otoriteyi parçalayıcı güçlerin devreye girmesi, padişah fermanlarında da çelişkili durumların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ülkenin dört bir yanında, haklının ve haksızın elinde haklı olduğuna dair padişah fermanları dolaşır olmuş, bu da padişah fermanının etkisini yok etmiştir²².

Padişah otoritesinin sarsılmasında, kişisel yeteneksizliklerin yanı sıra, yeni güç odaklarının ortaya çıkması da önemli rol oynamıştır. Çünkü bu yeni güç odakları, geleneksel anlayışın dışına çıkarak, padişaha destek olmak yerine, onun itibarının sarsılmasına yol açıyorlardı.

²¹ MUSTAFA NURİ PAŞA, *a.g.e.*, s.216.

²² Yücel ÖZKAYA, "XVIII. Yüzyılda Çıkarılan Adalet-nâmelere Göre Türkiye'nin İç Durumu", *Bell.*, C.38, S.143, Ankara, 1974, s.445-473.

C- İLMİYE SINIFININ BOZULMASI

İlmiye sınıfının görevleri, kişiyi ve toplumu içine alacak derecede geniştir. Şeyhülislâm bu sınıfın başıdır. İbadet ve eğitim-öğretim kurumlarını, siyasi iktidar adına kontrol eder. Şeyhülislâm, Divan-ı Hümayun'a katılmamakla birlikte, idari kararlara istişari görüşleri ve verdiği fetvalarla önemli ölçüde katılmaktadır. Aynı zamanda "Din adına" padişahların uygunsuz kararlarına karşı çıkacak derecede yetkisi olduğu bilinmektedir. Şeyhülislâm, şeriatın yanı sıra, örfi hukuk alanında çıkarılan yasaların İslâm'a uygun olup olmadığını da belirlemektedir. Ayrıca bu sınıfın bir üyesi olan kadılar da, ülkenin adli ve kazalarda idari görevlerini yürütmektedirler²³.

İlmiye sınıfı XVI.yy'ın sonlarından itibaren bozulmaya başladı. Vezir ve devlet ileri gelenlerinin bazıları, özellikle işe yaramayan oğullarını ilmiye sınıfına soktular. Böylece, ilmiye sınıfı cahillerden ibaret bir topluluk haline gelmeye başladı. Örneğin, III. Murat'ın ve daha sonra oğlu III. Mehmet'in hocası olan tarihçi Sadeddin Efendi'nin büyük oğlu Mehmet Efendi, henüz küçük yaşta iken Mekke kadısı ve hemen arkasından da İstanbul kadısı tayin edilmiştir²⁴. Daha sonra bu çocuk Anadolu kazaskeri oldu. Bu tarihte henüz yirmi dokuz yaşlarında bulunuyordu. Hocanın diğer oğlu Esad Efendi medreseden birden bire Edirne kadılığına geçti ve arkasından İstanbul'a kadı tayin edildi. Bu ve benzeri atamalarla gerçek alimlere yüksek hâkimlik kapıları kapanmış ve görevler şeyhülislâm, kazasker ve padişah hocalarının oğullarına ait hale getirilmiş oldu²⁵.

XVII.yy'ın başlarından itibaren bilimi yaymada ve eser meydana getirmede Osmanlı medreselerinin gittikçe değerlerini kaybettikleri görülür. Gerek XVII., gerek XVIII.yy kaynaklarını incelediğimizde bunlarda bu iki yüzyıl için Avrupa'da beliren bilimsel düşünceden, eski Yunan bilimini kökünden sarsan büyük düşünce atılımına

²³ Geniş bilgi için bkz. UUNÇARŞILI, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, Ankara, 1984; Yusuf HALAÇOĞLU, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Ankara, 1991.

²⁴ UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Tarihi*, C.III, s.123.

²⁵ UZUNÇARŞILI, *a.g.e.*, s.123.

değil katılma, onu izleme gibi bir kıpırdanış dahi görülmez. XVII.yy'dan itibaren medreselerde akılcı bilimler değerini kaybetmiş, bu alanda en ilkel bilgidен yoksun olanlar en büyük medreselerin müderrisliğini ve de en yüksek ilmiye makamlarını alabilecek kadar fırsat ve değer bulmuşlardır. Bilim ve düşünce ortamında bu denli alçalmayı Koçi Bey, acı bir biçimde dile getirmektedir:

“Şimdi bilim yolu da kökünden alt üst olmuştur. Onların aralarında geçerli olan töreler yıkılmıştır. Eskiden bir bilim isteklisi medresede okumak istese bilginlerden birisinin desteğiyle önce ondan hazırlık derslerini okuyarak yetenek ve becerisini gösterirdi. Sonra da onun verdiği öneri üzerine müderrislerden bir başkasına öğrenci olurdu. Böyle böyle hariç ve dahilde en son da Sahn'da nice yıl geçirdikten sonra mülazım olup ruznâmçe-i humâyuna kaydolurdu. Hatta danışmentlerin eskileri ki, muidlerdir. Herbirine bir tetimme verilip oralara kaydolmuş bulunan softalara ders verirdi. 1595 yılına gelinceye kadar Sahn muidlerinin müderrislere denk bir değeri vardı... Bilim yolu pek temiz ve disiplinli idi. O nedenle içlerinde bilgisiz ve yabancı bulunmayıp ister kadı, ister müderris olsun hepsi de bilgi ve inanç bakımından olgun olup ırz ve vekar sahibi adamlar idiler. Müderris iken bilime, kadı iken de devlet ve dine dürüstlikle hizmet edip insanlara yardımcı olurlardı... Bu yüzyılda da bilgin ile bilgisiz bir görülmeyip bilim ve sanatçılara özellik gösterilse kısa zamanda durum yine eskisi gibi olurdu. İlmi görevlere yeterli olanı getirmek gerektir”²⁶.

Öte yandan XVII.yy'da Türk bilim dünyasının en parlak şöhretlerinden olan Kâtip Çelebi de Mizanü'l hak fi ihtiyari'l ehak adlı küçük risalesinde şöyle demektedir:

“Ama, nice boş kafalar Asr-ı saâdetde geçerli sanılan bir takım söylentileri donmuş kalıplar gibi benimseyip aslını ve nedenini araştırmadan bilimi red ve inkar eyleme yolunu tuttu. Felsefe bilimleri diyerek bunları küçümsemeye kalktı. Yeri göğü bilmez iken bilgin geçindi. Tanrının “eve-lem yanzuru fi melekuti's semavati ve'l-ardi (yerin ve göklerin hükûmranlığının kimin elinde olduğunu görmüyorlar mı?)” (el-Araf 185) uyarısı kulağına girmeyip yere ve göklere öküz nasıl bakarsa öyle bakmak gerektiğini sandı. Osmanlı Devleti'nde kuruluştan Sultan Süleyman çağına gelinceye

²⁶ Koçi Bey Risalesi, s.52-53.

dek hikmetle şeriat bilimlerini özünde toplayan bilginler değerde idiler. Sonra Fatih Sultan Mehmet Semaniye medreselerini yaptırarak kanun üzerine çalışsın diye vakfiyesine kaydederek Şerh-i mevakif ve Haşiyetu tecrid derslerini öngörmüştü. Sonra gelenler bu dersler felsefedir diye kaldırıp Hidaye ve Ekmel'i okutmayı öngördüler. Ama, sadece bunlarla yetinmeyi akıl almadığından ne felsefe kaldı ne Hidaye ve ne de Ekmel. Böylece bilim pazarı kesatlığa uğrayıp yıkılmaya yüz tuttu²⁷.

Arpalık olarak müderrislere ve büyük alimlere kaza kadılıkları verildiğinde, bunlar kazaya gitmeyerek yerlerine naip göndermişlerdir. Naipler de gelirin bir kısmını kendilerine ayırıp, gerisini İstanbul'a göndermişlerdir. Böylece halk iki başlı bir soyguna uğramıştır. Önceleri Halep, İzmir, Kudüs, Selânik, Yenişehir, Fener, Galata kazaları müderrislere verilirken, bunların sayıları artınca, diğer küçük derecedeki kazalar da verilmeye başlanmıştır. Bunların görev yerlerine gitmemeleri, tayin ettikleri naiplerin halkı soymasına yol açmıştır²⁸. Böylece, ülkenin adli durumu ile idari yapısı da çözülmeye başladı. Taşrada halkın dirlik ve düzeni kalmadı.

İstanbul'da ismini okuyamadığı halde bir mülazemet kağıdını ele geçirenler, rüşvetle ilmiye sınıfına katıldılar. Mülazemet düzeni bozulunca, buna bağlı olarak eğitim-öğretim ve kadılık düzeni de bozulmuştur. Ayrıca, medreselerle beraber medrese öğrencileri de toplumun huzurunu bozan bir konuma gelmiş, XVI ve XVII.yy'lar boyunca Anadolu'nun değişik bölgelerinde öğrenci isyanları ortaya çıkmış, devlet bunları zorla bastırabilmiştir²⁹.

²⁷ KÂTİP ÇELEBİ, *Mizanü'l Hakk fi İhtiyari'l Ahakk*, (Yay.: Orhan Şaik Gökyay), İstanbul, 1980, s.20-21; PARMAKSIZOĞLU, a.g.e., s.99; Hilmi Ziya ÜLKEN, "Kâtip Çelebi ve Fikir Hayatımız", *Kâtip Çelebi Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler*, Ankara, 1957, s.182.

²⁸ ÖZKAYA, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*, Ankara, 1985, s.207.

²⁹ Bkz. Mustafa AKDAĞ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası (Celâli İsyanları)*, İstanbul, 1985, s.153-281; AKDAĞ, "Medreseli İsyanları", *İÜİFM*, C.XI, S.1-4, İstanbul, 1950, s.361-387.

D- EKONOMİK ÇÖKÜNTÜ

Osmanlı idari yapısının bozulmasının önemli sebeplerinden biri de, ekonomik çöküntünün toplumun tüm kurumlarında yaygınlaşmış olmasıdır.

Sosyal tarihçi birçok araştırmacı, devlet yapısının sağlam kalmasında önemli rol oynayan “Timar sistemi”ni biçimlendiren toprak rejiminin bozulmasıyla, idari yapıdaki çözülmeyi birbirleriyle önemli ölçüde bağlantılandırmışlardır³⁰. Öte yandan, mali durumun bozulmasıyla paranın (akçe) değer kaybı ve mal fiyatlarının yükseldiği görülmektedir. Dolayısıyla geçim zorluklarının taşradaki insanları çaresiz bırakmasıyla ortaya çıkan gelişmeler de, en az toprak sisteminin bozulması kadar önem taşımaktadır.

XVI.yy’daki büyük nüfus artışı, siyasi ve idari iç sorunlar yanında; Amerika’nın keşfi ve buradan elde edilen kıymetli madenlerin ülkeye girmesiyle meydana gelen enflasyon, mal darlığı, transit ticaret yollarının değişmesi ve savaş teknolojisindeki gelişmeler iktisadi yapıyı kemiren gelişmelerdi. Bunu takip eden İngiliz ticari ürünlerine serbesti sağlanması, ülkenin yerli sanayisini tamamen yok etti.

1- Timar Sisteminin Bozulması

Mustafa Nuri Paşa, ilk defa Kanuni Sultan Süleyman’ın veziri Rüstem Paşa’nın devlete ait hasları iltizama vermekle, o müesseseyi yıkıma götüren yolun açıldığına ve giderek vezir ve emirlerin has ve zeâmetlerine ve hatta vakıf ve timar arazilerine bile bu uygulamanın yayıldığı³¹ söyler. Böylece mültezimler, gelecek yılların gelirlerini artırmak düşüncesi yerine, mümkün olduğu kadar çok gelir elde etmek isteyerek devlet mülkünün harap olmasına neden olmuşlardır.

Koçi Bey ve Ahmet Cevdet Paşa, İran serdarı olan Osman Paşa’nın bazı yabancılara yararlıklarından dolayı üçer bin akçe başlangıç verip, bu yol ile dirliklere

³⁰ YÜCEL, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar*, s.XI; İNALCIK, “Türkler (Osmanlılar)” Mad., İA.

³¹ MUSTAFA NURİ PAŞA, a.g.e., C.I-II, s.136.

yabancı (kanun dışı) adam karıştığını ileri sürerler³². Her ikisi de Osman Paşa'nın bu ödülleri iyi kimselere verdiğini, fakat ondan sonra gelenler iyi fena demeyip, önüne gelene vermişlerdir, diye ifade etmektedirler.

Ayrıca bir diğer konu da, boşalan timar ve zeâmetlerin kanuna aykırı olarak, İstanbul tarafından dağıtılmaya başlanmasıdır. Toprak dağıtım bölgesinde yapıldığı zaman her türlü yolsuzluğun önüne geçilebiliyordu. Ancak İstanbul'da yapılan dağıtım tamamen yolsuzluğa açıktı. Bu yüzden padişah çevresinde olanlar timar dağıtımında oldukça etkiliydiler.

Osmanlı Devleti'nde hazine harcamaları artınca, büyük timarlar ve zeâmetler hak sahiplerine verilmeyip, mukataat'ı miriye adıyla mültezimlere verilmeye başlandı³³. Bu sebeple, eyalet askerlerinin gücü azaldı. Sonraki dönemlerde mukataa adı verilen vergi kaynaklarının, zengin tüccarlara (çoğu gayri müslimdir) verilmesi, reâya üzerinde söz sahibi ayrı bir sınıfın oluşmasına sebep olmuştur. Timarların gittikçe artan bir şekilde havassı hümayun ve arpalık haline getirilerek mültezimlere verilmesi, bir yerde askeri görevi ortadan kaldırıyor, sadece mali bir sorumluluk getiriyordu.

O zamana kadar timar sahipleri, devlet adına reâya üzerinde söz ve yetki sahibi durumundaydılar. Diğer bir ifade ile hükümetin temsilcisi, idarenin doğal bir kolu idiler. Vergilerin toplanmasının mültezimlere verilmesiyle idare, kendi fonksiyonunu bir nevi özel kişilere devretmiş oluyordu. Bu yol ise, devletin itibarının özel kişilerin yanlış uygulamalarıyla zedelenmesine yol açacaktır.

III. Murat zamanında, timar ve zeâmet sahipleri, dirliklerinin bulunduğu sancak içinde oturmaları kanun gereği eken, padişah bu kanuna uymamış, vezir emektarlarına timarlar vermeye başlamıştı. Bu da kötü örnek olarak gitgide şehir halkından ve reâya sınıfından birçok soysuz ve ne olduğu belirsiz kişilerin "ata binip kılıç kuşanıp" zeâmet ve timar erbabı içine karışmalarına neden olmuştur³⁴. Bu uygun olmayan yollarla timar

³² Koçi Bey Risalesi, s.57; AHMET CEVDET PAŞA, a.g.e., s.140.

³³ MUSTAFA NURİ PAŞA, a.g.e., s.136.

³⁴ AHMET CEVDET PAŞA, a.g.e., s.143.

ve zeâmetlere sahip olanlar, sadrazamlara rüşvet vererek görevlerini yerine getirmekten, hatta savaşlara gitmekten kaçınma yollarını da bulabilmişlerdir³⁵.

Timar sisteminde topraklar, İslâm miras hukukunun kurallarına göre bir mülk gibi paylaştırılmayıp, bütünlüğü bozulmadan bazı varislere intikal ettirilmekteydi³⁶. İslâm'ın ilk devirlerinde peygamber, bazı kimselere bu topraklardan mülk iktalarda bulunmuştur. Fakat Hz. Muhammed'in vefatından sonra, böyle bir uygulama yapılmamıştır. Haslar derece derece ortadan kaldırılarak miri mukataa haline getirildi. Ancak, Karlofça (1699) barışı sonrası bazı kimselere, halka iyi davranmak şartıyla tekrar verildi³⁷.

Dirlik sahiplerinden has ve zeâmete sahip olanlar, devletin tekâlif-i divaniyeyi kat kat artırmasına bakıp gelirlerini, yasa dışı yollarla artırma yoluna gittiler. Timarlı sipahi ve vakıflar bu imkandan yoksun oldukları için giderek iflasa sürüklenmişlerdir³⁸. Bu durum, timar sisteminin öneminin kaybolmasına ve devletin askeri yönden önemli bir sıkıntıya girmesine sebep oluyordu. Artan hayat pahallılığına rağmen, maaşları değişmeyen görevliler, ister istemez yolsuzluklara yöneliyorlardı. Çalışma randımanları düşmüş, meslek ahlakları zayıflamıştı. Resmi görevleri dışında ticari hayata katılarak kendilerine göre gelir yolu bulup, servet ve yağmaya başlıyorlardı.

Timar sahibinin, timar üzerindeki yetkilerini kısıtlama, aslında devletin otoritesinin kaybolması demektir. Çünkü bu durumun hemen arkasından dirlik sahiplerinin toprakları fiilen mülk haline getirilmiştir. Öte yandan bu uygulama timar beylerinin siyasi iktidar karşısında kaybolmalarına sebep olmuştur³⁹.

Vergi ve diğer borçları ödeyemeyen bazı kişiler, borçlarını ödemek için zenginlerden borç alıyor; bazı ufak timar ve diğer toprak sahipleri, topraklarını borçları karşılığında satıyordu. Bunların birleşmelerinden doğan büyük çiftlikler hep vilayet

³⁵ MUSTAFA NURİ PAŞA, a.g.e., C.III-IV, s.124-125.

³⁶ Ömer Lütfi BARKAN, "Timar" Mad., İA.

³⁷ MUSTAFA NURİ PAŞA, a.g.e., s.103.

³⁸ AKDAĞ, Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi, C.II, İstanbul, 1974, s.420.

³⁹ Tarık Zafer TUNAYA, Siyasi Müesseseler ve Anayasa Hukuku, İstanbul, 1969, s.271.

ayanının kuvvetlenmesine, gittikçe büyük bir servet ve kuvvet sahibi olarak sivrilmesine yol açmaktaydı. Bazı reâya vergi ödememek için yerini yurdunu terk ediyordu.

Fiyatların artması yüzünden malikane sahipleri büyük gelirler elde ettikleri halde hazine, bunlardan ölünceye kadar aynı vergiyi almaktaydı. XVIII.yy'da malikaneler devamlı artmış ve Anadolu'da kuvvetli hanedanlar kurulmuştur⁴⁰.

Küçük timar sahipleri, sefer masrafını yüklenecek durumda olmadıkları gibi, seferden döndüklerinde timarlarının ve reâyânın elden çıktığını görmekteydiler.

Timarın bu şekilde bozulması ve eski önemini kaybetmesi, devletin her fırsatta timar gelirini hazineye aktarmasına yol açmıştır. I. Abdülhamit ve III. Selim zamanlarında yapılan bazı ıslah girişimleri de yetersiz kalmıştır. Nitekim III. Selim tarafından çıkarılan 1792 yılındaki kanun ve buna bağlı Hatt-ı Hümayûn ile eyalet askerinin düzene sokulmasına çalışılmıştır. Ancak timar sisteminin yeniden eski şekline konulması mümkün olamamıştır⁴¹.

2- Mâli Buhran

Osmanlı Devleti'nin gelirlerini, şer'î ve örfî vergiler ile savaşlarda elde edilen ganimetlerin 1/5'i oluşturmaktaydı. Şer'î vergiler: Müslümanlardan alınan öşür, Müslüman olmayanlardan alınan haraç ve cizye'dir⁴². Örfî vergiler ise, geleneklere dayalı olarak padişah tarafından konulan vergilerdir. Örneğin resm'i mücerred, resm'i bennak bu tür vergilerdendi.

Bu vergilerin dışında bir diğer vergi de "tekâlif-i divaniye"dir. Mustafa Akdağ, birçok tarihçinin aksine bu verginin örfî vergilerin dışında ayrı bir vergi türü olduğunu belirtmektedir⁴³.

⁴⁰ ÖZKAYA, a.g.e., s.198-199.

⁴¹ HALAÇOĞLU, a.g.e., s.89-90.

⁴² Boris Christoff NEDKOFF, "Osmanlı İmparatorluğunda Cizye", (Çev.: Şinasi Altundağ), Bell., C.VIII, S.32, Ankara, 1944, s.599-652.

⁴³ AKDAĞ, Celâli İsyantları, s.48.

Tekâlif-i divaniye hiçbir zaman kişilere tahsis olunamazlar, iltizama da verilmezlerdi. Devlet bunları bizzat ve şehir-köy farkı gözetmeksizin bütün ülkeden alırdı. Akçe olarak belirlenmiş belli bir miktarı da yoktur. Her yıl, ihtiyaca göre alınacak miktar fermanlarla belirlenir. Avarız-ı divaniye, bir kişiye veya mahsul, emlak gibi, servete değil, belli sayıda erkeklerden oluşan bir mükellefler grubundan isteniyordu. Ancak bir kişinin bu vergiye tabi olması için, evinin ve tarlasının olması gerekiyordu⁴⁴.

Bu gelirlerin dışında savaşlarda elde edilen ganimetlerin 1/5'i ve bağlı hükümetlerden gelen yıllık vergiler de, Osmanlı Devleti'nin gelirleri arasındaydı.

Klasik dönemde Osmanlı Devleti'nin bu gelirlerine bakılınca harcamaları daha azdı. Çünkü Osmanlı askerinin büyük kısmı olan Tımarlı sipahiler, vezirler ve emirler ile devlet adamları kendilerine verilen has ve timarların öşür gelirleri ile geçinir ve bunun karşılığında görevlerini yürütürlerdi. Devlet hazinesinden çıkan harcamalar, kapıkulu denilen Yeniçeri, Dergâh-ı Âli sipahileri, bazı ulemaya verilen yevmiyelerden ibaretti⁴⁵.

Akçenin II. Bayezid devrine kadar bozulmadığını, bu zamanda ayarı 90 olan akçenin 85'e düşüp; 100 dirhem gümüşten dört yüz akçe kesilirken, III. Murat devrinde sekiz yüz akçe kesilmeye başladığı görülür⁴⁶. Mustafa Nuri Paşa, Yahudi sarrafların akçelerin etrafını kesmeye yeltendiğini⁴⁷ ve bu yüzden para değerinin bozulmasında rolleri olduğundan söz eder.

Fatih zamanında para buhranı olmuşsa da, ücretli askerlerin sayıları azaltılmış ve hizmetleri ücretle değil de timarla karşılanan sipahilerin sayısı artırılmıştı. Kanuni'nin Zigetvar seferine gidilirken, mâli buhran belirtileri görülmeye başlanmıştı. Saraydan çıkarılan altın ve gümüş darphaneye götürülerek mâli sıkıntıların giderilmesine çalışılmıştı.

⁴⁴ AKDAĞ, a.g.e., s.48-49.

⁴⁵ MUSTAFA NURİ PAŞA, a.g.e., C.III-IV, s.119.

⁴⁶ MUSTAFA NURİ PAŞA, a.g.e., C.I-II, s.162.

⁴⁷ MUSTAFA NURİ PAŞA, a.g.e., s.163.

Coğrafi keşiflerden sonra, batıdan gelen ucuz ve bol gümüş akışının Osmanlı üzerindeki mâli etkisi hızlı ve olumsuz oldu. Mâli buhran birçok Avrupa ülkesini etkileyerek, Osmanlı Devleti'ni de etkisi altına almıştır. Gümüş kıtlığı bunalımlarına alışmış olan Osmanlı idarecileri, bu bolluk bunalımını anlayamadılar. Veya dışarıdan içeriye akan yeni ticareti elverişli bir şekilde vergileyemediler⁴⁸.

Ucuz ve bol gümüş enflasyon meydana getirmiş, devletin ekonomik ve mâli hayatını, önemli kurumlarını etkilemiş, akçe hızla değer kaybederek fiyatlar yükselivermişti⁴⁹. Fiyat artışlarından en çok etkilenen defterlerde yazılı sabit gelire bağlı on binlerce dirlik ve ulufe sahipleri olmuştur. Bunlar da başta timarlı sipahiler, kapıkulu ve vakıflara bağlı dini zümrelerdi. Askeri, mâli düzenin bozulması ve hayat pahallılığı karşısında, sabit kalan ulufelerinin karınlarını doyurmağa bile yetmemesi sonucunda onlar, her türlü yolsuzluğun içine girmişlerdi⁵⁰.

IV. Mehmet zamanında, yeniçeri ocağı erkânından olan ağalar, hazine gelirlerine el attıklarından dolayı, ulufe ödenmesi zorlaşmıştı. Zamanın defterdarı Emir Paşa sağlam akçelerin değerini düşürüp esnafa dağıtmak ve karşılığında aldığı altınla hazinenin durumunu düzeltmek istedi. Bu uygulamayı duyan esnaf, böyle bir zulme razı olmayacaklarını sadrazama iletiler. Sadrazamın esnafı huzurundan kovması üzerine topluluk, Şeyhülislâm Aziz Efendi'yi de yanına alıp padişaha bu zulmün kaldırılması için şikayette bulunarak, bu uygulamayı yapmak isteyenlerin ortadan kaldırılmalarını istediler⁵¹.

Yine IV. Mehmet döneminde, ulufelerinin verilmemesi üzerine yeniçeriler isyan etmişti. Bunun üzerine padişah saray hazinesindeki mücevherleri sattırdı ve bu paralarla yeniçerilerin ulufelerini vermeye çalıştı. Fakat bu paralar yeterli gelmediğinden İstanbul'daki bütün evlere vergi koydurdu⁵².

⁴⁸ YÜCEL, a.g.e., s.XI.

⁴⁹ Mübahat KÜTÜKOĞLU, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, İstanbul, 1983, s.119-120.

⁵⁰ YÜCEL, a.g.e., s.XI.

⁵¹ MUSTAFA NURİ PAŞA, a.g.e., C.I-II, s.253.

⁵² KANTEMİR, a.g.e., C.III, s.131-132.

Dimitri Kantemir, bu vergiye ilişkin şunları söylemektedir:

“... sadece İstanbul kentinin içinde dört yüz binden fazla ev vardır. Buna ayrıca sayısız çarşılar, han ve oteller, dükkanlar ve hamamlar da eklenebilir. Herkes bundan ne kadar para toplanabileceği sonucuna varabilir. Buna rağmen Allah’ın dağıtmak istediğini, insanlar toplayamaz. Zira bu paranın toplanmasında ve devlet hazinesine yatırılması konusunda gösterilen bütün özene karşın, bu paralarla hiçbir iş göremiyorlardı. Ve insanın, bunca parayı nasıl topladıklarına değil de hiçbir iş görmeden bu kadar kısa bir zamanda nasıl harcadıklarına şaşacağı geliyor”⁵³.

İstanbul’da oturan üst düzey devlet adamları, elde ettikleri rüşvetlerle gelirlerini artırmışlar, kapılarında besledikleri adamlarını timarlı sipahi gibi göstererek, onlar adına da birçok dirlik ele geçirmişlerdi. Fakat Anadolu’da fiilen görevde bulunan beylerbeyi ve sancakbeyi, haslarından fazla vergi almak ve “cerimeler”i sekiz on kat istemek gibi yollarla elde ettikleri gelir ile de yetinmeyerek, “sekban akçesi”, “devir akçesi” gibi vergileri artırmışlardı.

Bütün bu uygulamaların yanı sıra, halka kanunnâmeler dışında yeni vergiler koydular. Bunlar hazinenin kendi hesabına aldığı “tekâlif-i divaniyeye” benziyordu. Hatta aynı avarız vergileri gibi, ümera tarafından istenen bu vergiler de “avarız haneler”den istenmekte idi. Önceleri buna “tekâlif-i şakka” adını veren devlet, ümerayı bundan vazgeçirmek için büyük gayret gösterdiyse de, birkaç yüz kişi yerine yanlarında kendi hesaplarına besledikleri binlerce “sekban” ile sefere giden ümera sınıfının bu hareketini önce hoşgörü ile karşıladı. Sonra adet kabul ederek, bu vergilere resmen izin verdi ki, bu XVII.yy’dan itibaren görülmektedir⁵⁴.

XVII.yy ortalarında yıllık bütçeler sürekli açık vermekteydi. Kemankuş Kara Mustafa Paşa, Tarhuncu Ahmet Paşa ve Köprülü ailesinden gelen paşalar, aldıkları önlemlerle bütçe açığını önlemeye çalıştılar. Ancak, 1683 II. Viyana bozgunundan sonra üç dört cephede uzun süren savaşlar sebebiyle bütçe yeniden bozulmuştur. Bunun üzerine yeni vergiler konulmuş, bu da yetmediğinden saraydaki altın ve gümüşler

⁵³ KANTEMİR, a.g.e., s.404.

⁵⁴ AKDAĞ, Celâli İsyânları, s.59-60.

paraya çevrilmiştir. Mâli mukataaların ve hasların bir yıl sonraki gelirleri toplanmış ve daha sonra mâli mukataalara mültezim olarak istekli çıkmaması üzerine, bunlar defterde kayıtlı vergileri üzerinden hayat boyu, mukataa ve hasların bulunduğu veya yakın olduğu memleketin ileri gelenlerine iltizama verilerek eyalet ve sancaklarda bu yolla zengin âyan ve mütegalibe sınıfları türemiştir⁵⁵.

Mukataaların verilişindeki kötü uygulamalardan ve enflasyondan dolayı, devlet gelirlerinde bir azalma oldu. Yüksek sömürü sonunda, reâyaya daha da yoksullaştı. Toprak düzeni üzerindeki kamu mülkiyeti özel mülkiyet biçimine dönüşmeye başladı.

İltizam hakkının satın alınması, artırma yolu ile oluyordu. İhaleye giren mültezim adaylarının bir sarraftan “garanti belgesi” alması, bu garantinin de hazine tarafından onaylanması gerekiyordu. Hazine ne zaman bazı gelirlerinin iltizama verileceğini ilan etse, çoğunlukla Ermeni olan bu sarraflar verdikleri garantilerin onayı için bürokrat paşalara rüşvet verirlerdi⁵⁶.

Tefeci, reâyanın cankurtaran yardımcısı rolünde, sarraf da mukataa sahiplerinin garantörü idi. Mukataa alanlar ödeyecekleri peşin için resmen tanınan ve “kuyruklu” denen sarraflardan bir kefil göstermeye mecburdu. Ödemeyi yapmadığı takdirde onu bu sarraf ödeyecektir. Bu yüzden sarraflar idare emirlerini kontrolleri altında tutarlardı. Demek ki devlet hazinesi, sarrafların ipoteği altına girmişti.

Osmanlı Devleti'nin çekmekte olduğu mâli sıkıntının bir başka sebebi, Avrupa ile ticaretin meydana getirdiği dengesizlikti. Avrupalılar, Osmanlı ülkesinin hammaddelerini ucuza alarak kendi ülkelerine götürüyorlar; kendi sanayilerinde bunları yapılmış maddeler haline getirip daha pahalıya satmakla hem Osmanlı ülkesinin doğal zenginliklerini alıyorlar, hem de halkın servetinin Avrupa'ya akmasına sebep oluyorlardı. Türkiye'de değerli maden kıtlığının, sikke enflasyonunun ve mâli bunalımın başlıca sebebi bu idi⁵⁷.

⁵⁵ UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Tarihi*, C.III, 2. Kısım, s.332-337.

⁵⁶ Niyazi BERKES, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Ankara, 1973, s.45.

⁵⁷ BERKES, a.g.e., s.46.

E- ASKERİ YAPININ BOZULMASI

Rönesans ve Reform hareketleri sonucunda ortaya çıkmış olan bilime yönelme, keşiflerin meydana getirdiği zenginlik Avrupa'yı, Osmanlı Devleti karşısında üstün duruma getirmişti. Bu sayede Avrupa ülkeleri, ordularını ateşli silahlarla donatmışlar ve her zaman savaşa hazır duruma getirmişlerdi⁵⁸.

Osmanlı silahlı kuvvetleri ise, Kapıkulu Askerleri ve büyük ölçüde eyalet askerlerinden, yani Tımarlı Sipahilerden meydana geliyordu. Tımarlı Sipahiler, toprak gelirlerine bağlıydılar. Topraklarının ekilip biçilmesini sağlamak, verimini artırmak, öşürünü toplamak onun için büyük önem taşıyordu. Bu bakımdan, Tımarlı Sipahinin sonbahardan ilkbahara kadar köyünde bulunması gerekiyordu. Bundan dolayı Osmanlı ordusu Avrupa ülkelerinin orduları karşısında, daimi olma niteliği bakımından önemini XVI.yy'ın sonlarından itibaren kaybetmeye başlamıştı.

Osmanlı Devleti, buna çare olarak Kapıkulu askerinin, yani daimi ordu mensuplarının sayısını artırma yoluna gitti. Bunun sonucunda taşradaki görevli olan Tımarlı Sipahilerle Kapıkulu Askerleri arasındaki denge bozuldu. Bütün Kapıkulu sayısı 1475'lerde 13.000, Tımarlı Sipahi sayısı 60.000; 1526'da Kapıkulu 24.000, Tımarlı Sipahi 80.000 olduğu halde, 1610'larda Kapıkulu 30.000-40.000'e çıkmış, Tımarlı Sipahi sayısı ise 20.000'e düşmüştür⁵⁹.

Askeri yapıdaki bu değişme, klasik Osmanlı sistemini temelinden sarsan idari, mâli ve sosyal bozuklukların en başta gelen nedeni olmuştur. Kapıkulu Askerlerinin sayısının artırılmasında kanunnâmesine aykırı olarak esas kaynağı olan "Devşirme" dışındaki kaynaklardan yararlanılması⁶⁰ sadece Tımarlı Sipahilerle Kapıkulu Askerleri arasındaki dengeyi bozmakla kalmamış aynı zamanda Kapıkulu Askeri Ocağının da bozulmasına sebep olmuştur.

⁵⁸ SANDER, a.g.e., s.58; AHMET CEVDET PAŞA, a.g.e., s.288-289.

⁵⁹ Kitâb-ı Müstetâb, s.37; İNALCIK, "Türkler (Osmanlılar)" Mad., İA.

⁶⁰ Geniş bilgi için bkz. Koçi Bey Risalesi, s.64; Kitâb-ı Müstetâb, s.9-93; AHMET CEVDET PAŞA, a.g.e., s.127-141.

1559'da şehzade Bayezit'in isyanından sonra taşra güvenliği amacıyla şehir ve kasabalarda Yeniçeri ve Altı-Bölük süvarisi garnizonları oluşturuldu⁶¹. Bu da onları Anadolu'nun hakimi konumuna getirdi. Yine bu dönemde Timarlı Sipahilerin yanı sıra, yaya, müselleme ve voynuk gibi askeri sınıflar da önemlerini kaybettiler. Bunların yerini, her taşra yöneticisinin (Beylerbeyi-Sancakbeyi) kendi maddi imkanlarına göre oluşturdukları "Sekbanlar" aldı. Bunlar ulufe ödeme esasına göre toplandığı için her yönden padişahın kapıkullarına benzemektedir. Daimi hizmet gören bu ulufeli, tüfekli asker, kaynak itibarıyla Anadolu yaylasında artan nüfusun genç unsurları olan köy delikanlıları, uzak kalelerde veya uçlarda timar ümidiyle gönüllü olarak, hizmete giden levendlerden oluşturulmuştu⁶².

Devlet, eyaletlerde paşaları ve beyleri, kapılarında ücretli sekban bölükleri buldurmaya teşvik etti. Ancak, genellikle savaşların bitiminde kapısız-ücretsiz kalan, ücreti beğenmeyen veya cezalandırılma korkusu içinde bulunan sekban bölükleri, komutanları idaresinde işi eşkiyalığa dökerek köyleri yağma, şehir ve kasabaları "salma" adı altında haraca kesme yollarına saparlardı. İşte bunlar, zaman zaman Osmanlı Tarihinde "Celâli" diye bilinen grupları meydana getirmişlerdir⁶³.

Kapıkulu Askeri Ocağının Kanunnâmesine aykırı olarak, sayılarının artırılması, ocağın askeri yapısının bozulmasına neden olmuştur. Kapıkulu askerleri maaşlarını hazineden alıyorlardı. Sayıları artınca hazinenin yükü de arttı. Devlet maaşları ödemekte zorlanmaya başladı. Böylece mâli bunalım etkisiyle Yeniçerilik devlet kulluğu olmaktan çıkmış, bir sınıf ve siyasi güç kazanan bir parti olmuştu. Artık eski devşirme uygulanmıyor, ordu, yeniçeriliğe alınmaması gereken fakir esnaf ve köylü ile doluyordu. Bu sivilleşmiş ocak, Osmanlı sistemine aykırıydı. Enflasyon yüzünden ulufeli asker, sefer zamanında bile asker olarak kaldıkça geçimini sağlayamazdı. Birçoğunun ailesi ve işi vardı⁶⁴.

⁶¹ *Kitâb-ı Müstetâb*, s.XII.

⁶² "Levend" için bkz. Mustafa CEZAR, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, İstanbul, 1965.

⁶³ Celâlîler için bkz. AKDAĞ, *Celâli İsyânları*, s.355-499; Hrand D. ANDREASYAN, "Celâlîlerden Kaçan Anadolu Halkının Geri Gönderilmesi", *İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, Ankara, 1976, s.45-53.

⁶⁴ BERKES, *a.g.e.*, s.69.

İlk zamanlarda askerin hepsi bekar olup, kışlalarda oturmaktaydılar. Fakat ocağın düzeni değıştikten sonra yeni girenler efendilerinin yanlarında oturmak, bir kısmı ise ticaretle meşgul olmak gibi yan faaliyetlerle disiplinsiz bir hale geldiler⁶⁵. Bunun birçok zararları olduysa da en önemlisi, Yeniçeri Ocağının giderek devlet için bir çıban başı durumuna gelmesiydi.

⁶⁵ Yeniçerilerin sanat ve ticaretle uğraştıkları, ekonomik yönden de daha çok orta halli bir durum gösterdiklerinin delilleri olabilecek birçok örnek vardır, şöyle ki: 1588/9 tarihli bir kayıta Haban Beşe adlı bir yeniçerinin kasaplık yaptığı, ancak sığırı mahallede kesip beşer akçeye satmakla ihtisap kurallarına ve narha uymadığı için uyarılmasının istendiğini görüyoruz. Yine Ekim 1592 tarihli bir sicil kaydında da yeniçeri Sinan Bey, Abaoğlu Sefer adlı zimmîyi, kendisinden alacağı olan 20.000 akçeyi ödemediği için hapsedtiği ve ancak ödemesinden sonra serbest bırakılmasına razı olduğu anlaşılmaktadır (YÜCEL, "XVI-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İdari Yapısında Taşra Ümerasının Yerine Dair Düşünceler", Bell., C.41, S.161, Ankara, 1977, s.502).

F- FETİHLERİN DURMASI VE ASKERİ BAŞARISIZLIKLAR

Osmanlı Devleti, Anadolu Selçuklu Devleti'nin merkezi otoritesini kaybettiği ve Anadolu'da Moğol baskısının yoğun olarak kendisini hissettirdiği bir dönemde "Marmara Uç Bölgesi"nde kurulmuştur⁶⁶.

Bağımsızlığını ilan ettikten sonra Osman Bey, 1300'de fethedilen Yenişehir'i kendisine başken seçti; aşiretini buraya yerleştirerek yerleşik hayatın gereği olan bazı düzenlemeler yaptı. Selçuklu geleneğine uygun olarak sınır bölgesini üçe ayırdı ve her birinin başına ayrı bir bey tayin etti⁶⁷.

Osman Gazi'nin ölümünden sonra yerine geçen oğlu Orhan Bey babasının fetih politikasını yürüttü. Bizans'tan aldığı topraklarla ülkesini genişleten Orhan Bey, Bursa'yı kendisine başkent yaparak Karesi Beyliği'nin varlığına son verdi. Orhan Bey'in büyük oğlu Süleyman Paşa'nın Rumeli'de yaptığı fetihlerle Osman Bey'den devralınan topraklar iki katına çıkarıldı. Orhan Bey fethedilen topraklara, Moğol baskısından kurtulmak için uçlarda toplanan Türkmenleri yerleştiriyordu. Bu da Osmanlı Devleti'nin, başlangıçtan itibaren fetih ve nüfus yerleştirme politikasını benimsemiş olduğunu göstermektedir⁶⁸.

Orhan Bey'den sonra tahta geçen sırasıyla; I. Murat, Yıldırım Bayezit, Çelebi Mehmet ve II. Murat dönemlerinde Rumeli'deki fetih hareketleri yoğunluk kazandı.

⁶⁶ Uçlara beylik verilmesi eski Türk-İslâm devletlerinde rastlanan bir uygulamadır. Anadolu Selçukluları da bunu örnek alarak, hem sınırlarını düşmana karşı korumak, hem de sınır ötesi topraklara akınlar düzenlemek üzere uç teşkilatı kurdular. Moğol istilacılarının önünden kaçarak İran'dan Anadolu'ya gelen Ertuğrul Bey yönetimindeki Kayı Aşireti, Bizans sınırındaki Söğüt ve Domaniç bölgesine uç olarak yerleştirildi. Ertuğrul Gazi ve oğlu Osman Bey, Anadolu Selçuklu sultanına bağlılıkta kusur etmediler. Ancak Anadolu Selçuklu egemenliğine Moğollar tarafından son verilince Kayılar da kendilerine uç olarak verilen Söğüt ve Domaniç toprakları üzerinde bağımsızlıklarını ilan ettiler (1299). Ama bu bağımsızlık tam değildi. Çünkü Osman Bey, İlhanlıların egemenliğini tanıyor ve onlara vergi ödüyordu. (Geniş bilgi için bkz. Mehmet Fuat KÖPRÜLÜ, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu**, İstanbul, 1981; UZUNÇARŞILI, **Osmanlı Tarihi**, C.I, Ankara, 1984.)

⁶⁷ Stanford SHAW, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, (Çev.: Mehmet Harmancı), C.I, İstanbul, 1994, s.35.

⁶⁸ Geniş bilgi için bkz. Münir AKTEPE, "XIV ve XV. Asırlarda Rumeli'nin Türkler Tarafından İskânına Dair", **TM**, C.X, İstanbul, 1953; BARKAN, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", **İFM**, C.XI, İstanbul, 1951.

Bunun üzerine Balkanlardaki, Sırp, Bulgar, Hırvat, Ulah ve Macarlardan oluşan Haçlı kuvvetleri, Osmanlıları bölgeden uzaklaştırmak için Haçlı seferlerine giriştiler⁶⁹. Osmanlılar Haçlı seferleri sonucunda ele geçirdikleri topraklara, Orhan Bey döneminde başlayan nüfus yerleştirme politikası çerçevesinde Türkmenleri yerleştirmeye devam ettiler. Bu sayede bölgenin devlete güçlü bir şekilde bağlanması gerçekleştiği gibi Türkleşme sürecine de hız kazandırıldı.

Osmanlı Devleti, Ankara Savaşı (1402) sonunda girdiği Fetret Devri'nde (1402-1413) önemli bir sarsıntı yaşamış olmasına rağmen Çelebi Mehmet döneminden itibaren fetihler yeniden başladı. Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethetmesi (1453), Yavuz Sultan Selim'in Mısır Seferi (1516-1517), Kanuni'nin doğu, batı, deniz seferleri ve Sokollu Mehmet Paşa'nın fetihleri sonucunda Osmanlı Devleti, üç kıtaya hakim bir imparatorluk haline geldi⁷⁰. Ancak Sokollu Mehmet Paşa'nın ölümünden sonra (1579) Osmanlı fetihlerinin sona erdiğini görüyoruz.

Osmanlı Devleti'nin idari yapısında ortaya çıkan çöküşün en önemli sebeplerinden biri de, fetihlerin durmasıdır. Avrupa içindeki Osmanlı fetihleri, üç açıdan devletin güçlenmesini sağlamıştı. Herşeyden önce, Müslüman güç olarak Hıristiyan Avrupa'ya karşı savaş, Osmanlılara bir amaç duygusu, birlik ve beraberlik sağlamaktaydı. Devletin enerjisinin tümü bu yönde kullanılmakta ve gelecek savaşlarda başarı kazanmak için devletin yönetimi sıkı tutularak, hazinenin dolu olmasına dikkat edilmekteydi. İkinci olarak, fetihlerin durmasıyla Osmanlı hazinesi fakirleşti, ganimet gelirlerinde ve yıllık vergilerde azalma oldu. Pek önem verilmeyen, ama en az ilk ikisi kadar önemli bir başka sonuç ise, yeni fethedilen topraklar olmayınca, Osmanlı Devleti'nin o zamana kadar başarı ile sürdürdüğü nüfus yerleştirme politikasının da

⁶⁹ Bu dönemde yapılan Haçlı Seferleri sırasıyla: Sırsındığı (1364), Çirmen (1371), I. Kosova (1389), Niğbolu (1396), Varna (1444) ve II. Kosova (1448) yıllarında yapılmış olup, hepsi de Osmanlı Devleti'nin başarısı ile sonuçlanmıştır. (UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Tarihi*, C.I, Ankara, 1984.)

⁷⁰ Osmanlı Devleti'nin sınırları içerisinde XVI.yy sonu itibariyle şu ülkeler bulunuyordu: Anadolu, Trakya, Bulgaristan, Sırbistan, Romanya (Eflâk-Boğdan), Arnavutluk, Karadağ, Yunanistan, Macaristan, Kırm, Irak, Suriye, Filistin, Hicaz, Mısır, Trablusgarb, Tunus, Cezayir isimleri ile tanınan yerlerden başka Kıbrıs ile Ege Denizinin bütün adaları bu imparatorluk sınırları içinde idi. Karadeniz, Marmara, Ege ve Kızıl Deniz tam anlamıyla birer Türk denizi durumundaydı. (Geniş bilgi için bkz. UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Tarihi*, C.II-III, Ankara, 1984.)

durmuş olmasıdır⁷¹. Bunun sonucu olarak Anadolu'da nüfus gereğinden çok artınca, kişiler birbirini soymaya, gidecek yer olmayınca kentleri doldurmaya ve kırsal bölgelerde karışıklıklar çıkarmaya başladılar⁷².

Osmanlı Devleti, XVI.yy sonlarına kadar Avrupa ülkelerine karşı olan üstünlüğünü, bu yüzyılda meydana gelen gelişmelerin sonucunda kaybetti. Bu yüzyılda Avrupa'da mutlak monarşiler kurulmuş, coğrafi keşiflerle zenginleşmişler ve her an savaşa hazır düzenli ordularıyla da Osmanlı Devleti'ne karşı askeri açıdan güçlü bir konuma gelmişlerdi. Bu yüzyılın sonlarında Avusturya ile yapılan Haçova Meydan Savaşı'nı (1596) Osmanlı Devleti kazandıysa da, zaferden istenilen fayda sağlanamadı. İki ülke arasındaki bu savaş 1606 yılında yapılan Zıtvectoruk barışına kadar devam etti⁷³.

IV. Mehmet döneminde sadrazamlığa getirilen Köprülü Mehmet Paşa ve oğlu Fazıl Ahmet Paşa dönemlerinde yeniden fetih politikası izlenmiş; Girit'in fethi (1669) gerçekleştirildiği gibi Lehistan'a karşı yapılan 1672 seferinde de başarı kazanılarak Bucaş anlaşmasıyla Podolya ve Ukrayna Osmanlı Devleti'ne kazandırılmıştır. Ancak Fazıl Ahmet Paşa'nın ölümünden (1676) sonra yerine getirilen Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın sadrazamlığı sırasında gerçekleşen II. Viyana kuşatmasının (1683) başarısızlıkla sona ermesi, yeniden başlayan fetih politikasını söndürdü. II. Viyana bozgunundan sonra Avusturya, Lehistan, Rusya, Venedik ve Malta aralarında Kutsal İttifak yaparak, Osmanlı Devleti'ne karşı savaş açtılar. Savaş aralıklarla 1699 yılına kadar sürdü. Bu yılda Osmanlı Devleti yenilgiyi kabul ederek, Karlofça anlaşmasını yapmak zorunda kaldı⁷⁴.

⁷¹ SANDER, a.g.e., s.83.

⁷² Geniş bilgi için bkz. AKDAĞ, *Celâli İsyânları*, s.355-499.

⁷³ Avusturya ile yapılan Zıtvectoruk barışı, Osmanlı üstünlüğünü sona erdiren önemli bir barış olmuştur. Şöyle ki, 1533 yılında Avusturya ile Osmanlı Devleti arasında yapılan İstanbul barışına göre; Avusturya Arşidükası Osmanlı sadrazamına denk sayılırken yeni yapılan Zıtvectoruk barışına göre ise, Arşidüka ile Padişah eşit sayılacaktı. (UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Tarihi*, C.II-III, Ankara, 1983.)

⁷⁴ Karlofça barışına göre Osmanlı Devleti, Temeşvar ve Banat dışında bütün Macaristan'ı Avusturya'ya, Podolya ve Ukrayna'yı Lehistan'a, Mora yarımadasını ve Dalmaçya kıyılarını Venedik'e verdi. Bir yıl sonra 1700 yılında Rusya ile yapılan İstanbul barışına göre de, Azak Kalesi ve çevresi Ruslara verildi. Böylece Karlofça barışı Osmanlı Devleti'nin toprak kaybettiği ilk anlaşma oldu. (Geniş bilgi için bkz. UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Tarihi*, C.III, Ankara, 1983.)

Böylece XVIII.yy'a ilk defa toprak kaybederek giren Osmanlı Devleti; bu yüzyılda, kaybettiği toprakları yeniden kazanma politikasına yöneldi. Ancak kaybettiği toprakları yeniden kazanamadığı gibi, bu politikanın sonucunda girdiği savaşlar ve başarısızlıklar neticesinde yeni yeni topraklarını elden çıkarmak durumunda kaldı⁷⁵. Bütün bu askeri ve siyasi başarısızlıklar da Osmanlı Devleti'nin idari yapısını olumsuz yönde etkilemiştir.

⁷⁵ XVIII.yy boyunca Osmanlı Devleti kaybettiği toprakları yeniden kazanma politikası yolunda Venedik, Avusturya ve Rusya ile savaşmıştır. Bu savaşlar sonucunda Avusturya ve Venedik ile Pasarofça (1718), Rusya ile Prut (1711), Avusturya ve Rusya ile Belgrat (1739), Rusya ile Küçük Kaynarca (1774) barışlarını yapmıştır. Bu barışlardan Küçük Kaynarca ile bir Müslüman toprağı olan Kırım da Osmanlılar'dan ayrılmıştır. Yine bu barışa göre, Rusya Osmanlıların içişlerine karışma hakkını da elde etti. Yüzyılın sonlarında ise, Avusturya ve Rusya'ya karşı yürüttüğü savaş sonunda Avusturya ile Zıştov (1791), Rusya ile de Yaş (1792) barışlarını yaparak savaşa son verdi. Bu anlaşmaların yapılmasıyla da Osmanlı Devleti, dağılma dönemine girdi. (Geniş bilgi için bkz. UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Tarihi*, C.IV, Ankara, 1978; Enver Ziya KARAL, *Osmanlı Tarihi*, C.V, Ankara, 1983; SANDER, a.g.e., Ankara, 1984; Rifat UÇAROL, *Siyasi Tarih*, İstanbul, 1985.)

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI İDARİ YAPISININ ÇÖKÜŞÜ

A- MERKEZİ İDARENİN ÇÖKÜŞÜ

1- Hükümdarlık Kurumundaki Değişmeler

Osmanlı Devleti'nin XVI.yy'daki idari kurumları genel çizgileriyle XVII ve XVIII.yy'larda da aynen muhafaza edilmiştir. Ancak, idari kurumlardaki dış görünüş korunmakla beraber, birçok yapı değişikliği olmuştur. Bu değişiklikler, kurumların yetki, teşkilat ve idari yöntemleri gibi alanlarda meydana gelmiştir. Bu yönde meydana gelen değişiklikler de Osmanlı merkezi idaresini çöküşe sürüklemiştir.

Osmanlı Devleti'nin başı padişah idi. Bütün devlet görevlileri, sorumlu oldukları alanlardaki işlerini onun adına yürütürlerdi. Osmanlı klasik döneminde en güzel örneğini bulan bu genel ilke, kural olarak daha sonraki yüzyıllar için de geçerli olmakla beraber, uygulamada bu durum yavaş yavaş ortadan kalkacak ve padişahın bıraktığı boşluğu değişik zamanlarda değişik güçler dolduracaktır.

Hükümdarlık kurumundaki bu kötü değişimin ne zaman başladığı konusu, gerek çağdaş ve gerekse daha sonraki devirlerde yazılan eserlerin önemli bir konu başlığı olmuştur¹. Bu eserlerde değişme ve bozulmanın başlangıcı olarak Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) devri gösterilmektedir. Koçi Bey, IV. Murat'a sunduğu risalesinde şu bilgileri vermektedir: "... geçmişteki padişahlar, Sultan Süleyman Han Gazi'ye gelinceye kadar bizzat adalete kavuşmuş olan Divan-ı Hümayun'da hazır olup,

¹ Konu ile ilgili bkz. **Koçi Bey Risalesi**, (Yay.: Zuhuri Danışman), Ankara, 1985; Yaşar YÜCEL, **Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar**, Ankara, 1988; MUSTAFA NURİ PAŞA, **Netayic ül-vukuat**, (Yay.: Neşet Çağatay), Ankara, 1979; AHMET CEVDET PAŞA, **Tarih-i Cevdet**, (Yay.: Mümin Çevik), C.I, İstanbul, 1974; İsmail Hakkı UZUNÇARŞILI, **Osmanlı Tarihi**, C.III, Ankara, 1983; İlber ORTAYLI, **Türkiye İdari Tarihi**, Ankara, 1979; Muzaffer SENCER, **Türkiye'nin Yönetim Yapısı**, İstanbul, 1986; Tayyip GÖKBİLGİN, "XVII. Asırda Osmanlı Devleti'nde Islahat İhtiyaç ve Temayülleri ve Kâtip Çelebi", **Kâtip Çelebi Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler**, Ankara, 1957.

memleket ve millet, bütün halk, hazine, para ve diğer büyük küçük işler ile tam manasıyla meşgul olurlar idi. Sonraları, Sultan Süleyman Han, Allah yerini cennet köşkleri eylesin. Vâkıa bizzat Divan-ı Hümayun'da hazır bulunmazlardı. Fakat yüce saltanatları zamanında olan sefer-i hümâyunların bazısına bizzat gitmekle yolda, yanında bulunanlardan nice haller ve işler hususunda bilgi sahibi olurlardı. İstirahat zamanlarında, İstanbul'da padişah tahtında oturdukları vakit de divan işlerine kulak verip, bu yönde dahi nice ahvâle vâkıf olurlardı..."².

Bu ifadelerden Koçi Bey'in, üstü kapalı da olsa Kanuni'nin idari anlayışını eleştirdiğini anlıyoruz. Dahası Kanuni döneminde devletin güçlü olmasını İslâm ülkelerinin zenginliği ve devlet adamlarının güngörmüş, işten anlar, fikir sahibi olmalarına bağlaması³ Osmanlı idaresinde padişah faktörünün kaybolmaya başladığını göstermektedir.

Ahmet Cevdet Paşa da, hükümdarlık kurumundaki bozulmayı Kanuni devrine dayandırmakta ve "tepe noktası onun zamanında olduğu gibi birçok ihtilâl sebepleri de o vakit gelişmeye başlamıştır" demektedir⁴.

XVI.yy'ın ikinci yarısından sonra ve XVII.yy başlarında gelmiş olan dört Osmanlı hükümdarı (II. Selim, III. Murat, III. Mehmet, I. Ahmet) zamanında devlet idaresi, valide sultanlarla, padişah kadınları, kapı ağası, kızlar ağası, kadın, erkek musahipler ve diğer bir kısım nüfuzlu kişilerin müdahaleleriyle iyice bozulmaya başlamıştı. Zevk ve sefaya düşkün olan II. Selim, devlet idaresini sadrazamı Sokollu Mehmet Paşa'ya bırakarak zamanını hoşça geçirmişse de, III. Murat bunun kıymetini bilememiş ve Sokollu'dan sonra gelenler de onun gösterdiği başarının hiç birini gösterememişlerdir. Bu yüzden rüşvet ile yeteneksiz kişiler iş başına geçmişlerdir⁵.

² Koçi Bey Risalesi, s.33.

³ Koçi Bey Risalesi, s.34.

⁴ AHMET CEVDET PAŞA, a.g.e., s.133.

⁵ UZUNÇARŞILI, Osmanlı Tarihi, C.III, s.132; Ahmet MUMCU, Osmanlı Devleti'nde Rüşvet, Ankara, 1969, s.86-118.

Önceleri şehzadeler sancaklarda siyasi görev alırlar ve devlet tecrübesi kazanarak, padişah olduklarında idari zorluk çekmezlerdi. Bu güzel kuralın kaldırılmasıyla⁶ hükümdarlığa gelen padişahların, devlet idaresi, ordu ve donanma hakkında yeterli bir fikre sahip olmadıkları görülmektedir.

Bu dönemde iş başına geçen Osmanlı padişahları, bizzat ordunun başında cephelerde savaşan bir başkomutan değil, saraya kapanmış, memleketin durumundan habersiz şahsiyetlerdi. Bunlar sarayda cariye ve dalkavukların, nedim ve musahiplerin terbiyesiyle yetişmişler ve onların etkileriyle devlet idaresini ve hükümet işlerini bir kargaşa içerisinde sokmuşlardır. Bu kargaşa içerisinde hükümet işlerine sarayın karışması yüzünden bazı Yahudilerle aslen yabancı olup devşirmelikten yetişmiş olan devlet adamları, devletin idari yapısının çöküşüne yol açacak faaliyetler göstermişlerdir⁷.

Bütün bu gelişmeler, tek yetki sahibi olan hükümdarlık kurumunun yetkisini uygulamada ortadan kaldırmış, onun yarattığı boşluğu dolduran güçler de devletin merkezi idaresini çöküşe sürüklemiştir.

2- Saray Bürokrasisinin Doğuşu

Osmanlı Devleti'nde merkezi teşkilatın odağı sayılan sarayda, "Enderun", "Birun" ve "Divân" bünyesinde devlet görevlileri ve idari bürokrasinin, çeşitli görevleri vardı. Osmanlı klasik döneminde padişahlar bu görevlere getireceği kişileri iyi bir seçimle atıyordu. Ayrıca bunların yetişmelerine de büyük önem veriyorlardı. Bu sebeple

⁶ Osmanlı Devleti'nde sancağa çıkarılan son şehzade III. Mehmet olmuştur. Babası III. Murat'ın ölümü üzerine hükümdarlığa davet edilen Manisa Valisi III. Mehmet İstanbul'a gelir gelmez kanun üzere on dokuz erkek kardeşini boğdurduktan sonra (1595) şehzadelerin sancağa çıkma uygulamasına da son vermiştir. Onun yerine veliaht olan şehzadeye Anadolu'da ismen sancak verilerek bunun bir mütesellim ile idare edilmesi kuralı getirildi. Böylece şehzadeler saray dışına çıkmadan orada yetiştirilmeye ve eğitime başlandılar. (UZUNÇARŞILI, "Sancağa Çıkarılan Osmanlı Şehzadeleri", Bell., C.38, S.153, Ankara, 1975, s.559-670.)

⁷ Bu faaliyetlerle ilgili Osmanlı tarihinde birçok örnek vardır. Haremde kilerci olan Yahudi Kira Kadın devlet işlerine müdahalesiyle şöhret kazanmış timar ve zeâmetlerin dağıtımlarında aldığı rüşvetlerle çok zengin olmuştur. Kira Kadın bir sipahi isyanı sonunda öldürüldüğü zaman (1599) malının müsaderesinden beş milyon akçe elde edilmiştir. (UZUNÇARŞILI, Osmanlı Tarihi, C.III, s.121.)

Divân-ı Hümayun sık sık toplanıyor, memleketin her türlü meselesini görüşerek iyi bir idari fonksiyon gerçekleştiriyordu.

Padişahlar ise, birleştirici gücü ve otoriteleriyle hiyerarşinin düzenliliğini sağlamaktaydılar. Devlet idaresinde saltanatın üstünlüğü ve hanedandan olma özelliği, son derece dikkat edilen bir konuydu. İdarede uzun süre görev alan Çandarlı ailesinin, vezirlik makamını miras yoluyla sürekli elinde tutması saltanatı gölgelediğinden Fatih, bu anlayış çerçevesinde Çandarlıları idareden uzaklaştırmıştı⁸. Böylece saltanatın devlet ile eş anlamlı görüldüğü ve onun üzerinde hiçbir kuvvetin kabul edilmediği anlaşılmaktadır. Bu özelliğin yavaş yavaş ortadan kalkmasıyla, saray içinde hizipleşmelerin başladığı ve çeşitli çıkar gruplarının birbiriyle mücadele ettiği görülür.

Saray içinden devlet işlerine karışma konusunda Hürrem Sultan'ın faaliyetlerini, ilk örnek olarak verebiliriz. Hürrem Sultan, Kanuni'yi etkisi altına alarak, Osmanlı sarayında bazı entrikalar çevirmek suretiyle kendi oğlunu taht varisi yapmaya çalıştı. Bunun sonucu şehzade Bayezit gibi zeki ve dinamik bir şehzade yerine gevşek ve içki düşkünü şehzade Selim'in zaferine yardımcı oldu. Yine Hürrem Sultan, Rüstem Paşa'yı önemli görevlere getirip çeşitli problemlerin doğmasına yol açmıştır. Rüstem Paşa'nın yaptığı hataların başında, başkalarının da vakıf fazlalarından gelir elde etmesine⁹ sebep olan timar ve zeâmetlerin vakıf haline çevrilmesi gösterilir.

II. Selim zamanında saray içerisinde kümelenenler, padişahın idaredeki boşluğunu dolduran sadrazam Sokollu Mehmet Paşa'nın hükümet işlerine sahip çıkmasıyla pek fazla isteklerini elde edememişlerdi. Sokollu'nun ölümünden sonra, III. Murat zamanında; vezirler sadrazamlığı elde etmek uğruna, birbirleriyle mücadele için saltanat tarafına (Padişah yakınlarına) nüfuzlarını kendi lehlerinde kullanmaları için hediye vermeye başladıklarından, sadrazamlık kimsenin elinde uzun süre kalmaz, sık sık değişirdi¹⁰. Bu durum, idari otoriteyi yok eden ve devlet işlerinde güven ve huzuru ortadan kaldıran gelişmelerdi. Bu hediye verme, fetihlerden elde edilen ganimetler için

⁸ Çandarlı vezir ailesi için bkz. UZUNÇARŞILI, *Çandarlı Vezir Ailesi*, Ankara, 1988.

⁹ AHMET CEVDET PAŞA, *a.g.e.*, s.145.

¹⁰ MUSTAFA NURİ PAŞA, *a.g.e.*, C.I-II, s.115-116.

devlet kurallarından biri olmakla beraber, makam ve mevki kazanmak için dağıtılanları, rüşvetten başka bir amaçla verilmiyordu¹¹.

Padişahın nedim ve yakınları ehl-i örfün dirliklerini zaman zaman almakla doymayıp, rüşveti de meşrulaştırıp; eyalet, vilayet ve diğer görevlere yapılan atamalara da el attıklarından, birçok yeteneksiz bu görevlere getirilir ve hak sahiplerine kötü bir gözle bakılırdı.

Saray içinde çıkar bağlarıyla birbirlerine bağlanan makam sahipleri, kendilerine ters düşen veya çıkarlarını engelleyen kim olursa, ellerinden gelen her imkanı çekinmeden kullanıp bertaraf etmeyi bilmekteydiler. Devletin çeşitli makam ve imkanlarını ellerine geçiren bu zümre, artık düzenin işleyişine bile yön verir hale gelmişti. Zaman zaman ıslahat hareketlerine girişen padişah veya sadrazamlar, güçlü oldukları ölçüde ve kuvvetlerini devam ettirdikleri zaman içinde başarılı oluyor, etkilerini kaybettikleri zaman mekanizma doğal olarak olumsuz yöne doğru kayıyordu. Bu arada devletin önde gelen yöneticilerinden bazıları da oğullarını ve genellikle de işe yaramayanları ilim yoluna sokar oldular. Bu yüzden ilim yolu cahillerle doldu¹².

3- Sadrazamlık Kurumundaki Değişmeler

Sadrazamlık, padişah adına karar veren bu yüzden emirleri padişahın iradesi sayılan ve hükümdarlıktan sonra gelen en üstün siyasi karar organıydı. Sadrazam Osmanlı Devleti'nin klasik döneminde sadece vezir, kazasker ve şeyhülislâmların tayin ve azillerinde padişahın onayını alır, onun dışındaki tüm devlet görevlilerinin tayin terfi ve azillerinden ise birinci derecede kendisi sorumluydu. Padişah seferde olduğu zamanlarda istisnailiği belirtilen konular dışında sadrazam tam yetkiliydi¹³. Devletin kuruluş döneminde sadrazam, vezir-i âzam olarak adlandırılmaktaydı.

¹¹ İdari konularda rüşvet için bkz. MUMCU, a.g.e., s.86-116.

¹² AHMET CEVDET PAŞA, a.g.e., s.165.

¹³ Aydın TANERİ, Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş Döneminde Vezir-i Âzamlık, Ankara, 1974, s.48.

XVI.yy'ın ortalarına gelinceye kadar Osmanlı Devleti'nde sadrazamlık görevine getirilecek kişilerin seçimine büyük önem veriliyordu. Sadrazam, vezirler içinden yetenekleri ve üstün başarıları ile kendini göstermiş olanlardan seçilirdi. Vezirlik bile uzun yıllar sancak beyliği ve beylerbeylik yaptıktan sonra nihayet Anadolu ve Rumeli beylerbeyliği görevlerinde bulunmuş devlet adamlarına verilirdi. Bu atamalar sırasında rüşvet alınmaz uygun olanın hakkı gözetilirdi¹⁴. Bu güzel gelenekle iş başına getirilen sadrazamlar da uzun yıllar görev yaparlar ve devletin güçlenmesi için her türlü fedakarlığı gösterirlerdi. Kanuni Sultan Süleyman, bu eski geleneğin aksine, birçok sadrazam olabilecek vezir varken Has Odabaşı İbrahim Ağa'yı birden sadaret makamına getirdi¹⁵.

Kanuni'nin İbrahim Ağa'yı sadrazam yapması, kendi zamanındaki işlerin gidişine aykırı olmadıysa da bu yönde kendinden sonra gelenlere kötü örnek gösterilmiş olduğundan, kendisinden sonra gelenler de sevdikleri özel bendelerini vezir yapmaya başladılar¹⁶.

Osmanlı Devleti'nin klasik döneminde padişah ile sadrazam arasına kimse girmediği halde¹⁷, III. Murat döneminde nedimleri ve yakınları devlet işlerine karışıp sadrazamlara akıl almaz işlerin yapılmasını teklif ederler; yapılmaması karşısında da padişahı kullanarak kimilerini görevden aldırırlar, kimilerini de öldürtürler. Bu şekilde padişah ile sadrazam arasına saray bürokrasisinin girmesi, sadrazamlık kurumunun bozulmasına yol açtı. "Eskiden cem-î âlem sadrazamdan korkarken bu dönemde sadrazamlar olur olmaz kimselerden korkmaya başladılar. Bunlar da bu günü hoş görelim, irtenen ıssı vardır" diyerek maslahatçı idareyi benimsediler¹⁸.

Yine bu dönemde gelişigüzel beylerbeylik ve vezirlik verilmeye başlandı. Vezir sayısı artınca eyaletlerdeki beylerbeyliklere vezir valiler tayin edildi. Valiler, tayinleri için Valide Sultan, Sadrazam veya Padişah üzerinde etkisi olanlara büyük miktarda

¹⁴ Koçi Bey Risalesi, s.34-35; AHMET CEVDET PAŞA, a.g.e., s.133.

¹⁵ AHMET CEVDET PAŞA, a.g.e., s.133; Dimitri KANTEMİR, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükseliş ve Çöküş Tarihi*, (Çev.: Özdemir Çobanoğlu), Ankara, 1979, C.II, s.80.

¹⁶ AHMET CEVDET PAŞA, a.g.e., s.134.

¹⁷ AHMET CEVDET PAŞA, a.g.e., s.135.

¹⁸ *Kitâb-i Müstetâb*, (Yay.: Yaşar Yücel), Ankara, 1988, s.19.

rüşvet vermeye başladılar. Sadrazam Hadım Hasan Paşa, tayin ettiği memuriyetlerden kanunen kendisine verilen câizeden¹⁹ fazla aldığı büyük çaptaki rüşveti III. Mehmet'in annesi Safiye Sultan'a (Venedikle Bafo) verdiğini söylemektedir. Meşhur Sinan Paşa ise, ilk sadareti dışındaki diğer dört sadaretini hep saraya verdiği yüksek para ve hediyeler sayesinde elde etmiştir. Sinan Paşa'ya göre, zengin olmayan bir sadrazamın hükümet başkanlığı yapması mümkün değildir. Devlete hiçbir hizmeti dokunmayan Nasuh Paşa, sadrazamlığın Kuyucu Murat Paşa'dan alınarak kendisine verilmesi karşılığında kırk bin altın ile askere yetecek yiyeceği kendi malından vereceğini padişaha bildirmiş, fakat I. Ahmet, devleti büyük bir uçurumdan kurtaran sadrazamına dokunmayarak Nasuh Paşa'nın mektubunu Kuyucu Murat Paşa'ya göndermiştir²⁰.

Bütün bu örneklerden de anlaşıldığı üzere XVI.yy'ın sonlarından itibaren Osmanlı idari düzeninde ortaya çıkan yozlaşma, devletin temel kurumlarında rüşvetin yaygınlaşmasına yol açmıştır²¹. Sadrazamlık kurumu da bundan kendini kurtaramadığı için hükümet işleri, tam anlamıyla yürütülmediği gibi sadrazamlarda saray nüfuzlularının etkisi altına girerek yetkilerinden çoğunu kullanamaz oldular.

4- Divan-ı Hümayun'un Önemi Kaybetmesi

Divan-ı Hümayun, devlet işlerinin padişah adına görüşülüp karara bağlandığı, merkez organı içinde padişahın sonra en yetkili makamıdır. Örfî hukuk kuralı koyan bir yasama organıdır, önemli dış ilişkilerden basit iç sorunlara kadar her türlü yönetim işiyle ilgilenen bir yürütme organıdır; şer'î ve örfî hukuk alanlarında kesin hüküm verme yetkisi olan bir yargı organıdır.

Padişaha ait tüm yetkilerin temsilcisi olan Divan-ı Hümayun'un merkezi idari içindeki rolü, padişahların ve divanın öteki üyelerinin yeteneksizleşmesiyle giderek azaldı. XVII.yy'ın sonlarındaki bu gelişmenin sonucunda sadrazamlar yeniden güç kazandı. Bunda Köprülü ailesinden gelen sadrazamların önemli rolü oldu. Bunun

¹⁹ Osmanlı Devleti'nde sadrazamların çevrelerindeki bazı kişilerin atama işlemleri sırasında aldıkları paraya "câize" adı verilmektedir. (Geniş bilgi için bkz. MUMCU, *Rüşvet*, s.86-vd.)

²⁰ ÜZÜNÇARŞILI, *Osmanlı Tarihi*, C.III, s.118.

²¹ MUMCU, *a.g.e.*, s.86-154.

sonucu olarak, sadrazam konağı güçlendi ve yetkileri arttı. Özellikle Sadrazam İbrahim Paşa'nın Pasarofça Andlaşmasından (1718) sonra kendisine taraftar kimseleri idari makamlara getirerek yeni ve güçlü paşa kapısını oluşturması, buranın en önemli devlet işlerinin görüşüldüğü resmi daire haline gelmesine yol açtı²². Daha sonra bu kapı "Bâb-ı Âli" olarak anılmaya başladı²³.

Divan-ı Hümayun'a benzer kurullar dönemin batı devletlerinde de vardı. Ancak oradaki kurullar kralın vekili olan üyelerden değil de, çeşitli sosyal grupların temsilcilerinden oluşuyordu. Örneğin İngiltere'de bu grupların güçlenerek krala karşı bağımsızlık kazanmalarıyla kabine ortaya çıktı. "Divan-ı Hümayun ise, salt padişah divanı olması ve örneğin İngiltere'deki benzeri kurumlarda görüldüğü gibi, hiç değilse belli sosyal sınıfların orada temsil edilmemesi, onun çöküşünü hazırlayan en önemli etkenlerden biri oldu"²⁴.

Öte yandan Divan-ı Hümayun'un önemini kaybetmesine paralel olarak, divanın görev dengelerinde de değişiklikler olmuştur. Klasik dönemde seyfiye kolu askerlik ve yönetimden, ilmiye kolu yargı ve yönetimden kalemiye ise bürokrasiden sorumluydu. XVIII.yy'da Avrupa'da devletler arasında diplomasinin öne çıkması ve Osmanlı Devleti'nin reform çabası gibi sebeplerden dolayı devletler arası ilişkilerde temsil büyük önem kazanınca, kalemiye etkin olmaya başlamıştır. Reisülküttab daha önce nişancıya bağlı olarak, bürokrasiden sorumluyken zamanla dışişleri görevini üstlenmiş ve buna dayalı olarak da yetki ve görevleri artmıştır²⁵. Diğer taraftan nişancı ise yetkilerinden çoğunu kaybetmiştir.

²² MEHMET SÜREYYA, *Sicil-i Osmani*, C.IV, İstanbul, 1318, s.755-vd.

²³ UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Devleti'nin Merkez Teşkilatı*, Ankara, 1984, s.249; Yusuf HALAÇOĞLU, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Ankara, 1991, s.27-28; GÖKBİLGİN, "Bâb-ı Âli" Mad., İA.

²⁴ MUMCU, "Divan-ı Hümayun" Mad., TDVİA.

²⁵ Oral SANDER, *Siyasi Tarih*, Ankara, 1984, s.136-138; Faik Reşit UNAT, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnâmeleri*, Ankara, 1987, s.1-42.

5- Teokratik Yapının Güçlenmesi

Dini norm ve değerlerin egemen olduğu tüm geleneksel toplumlarda rahipler sınıfı üstün bir statüye sahiptir. Aynı değerlerin egemen olduğu klasik dönem Osmanlı toplumunda da şeriatın yorumlayıcısı olan ilmiye sınıfı ve bu sınıfı üst düzeyde temsil eden şeyhülislâmlık saygı gösterilen bir kurumdu. Ayrıca İslâmiyet siyasi rejimin önemli temellerinden birisi olduğundan, şeyhülislâm klasik Osmanlı siyasi-idari sistemi içinde iktidarı meşrulaştırıcı bir konuma da sahipti. Özellikle klasik dönemin sonlarına doğru güçlenen şeyhülislâmlar, siyasi mücadeleye fiilen katılarak kendilerine yakın olan kişileri ve anlayışları desteklemişlerdir. Şeyhülislâmların bu kadar güç kazanmasında devlet otoritesini tek başına temsil eden padişahların ve bürokrasinin başında yer alan vezirlerin yeteneksiz olmalarının etkili olduğu kabul edilmektedir²⁶.

Şeyhülislâmlar fetvalarıyla siyasi sistemin işleyişini yönlendirmişlerdir. Şüphesiz şeyhülislâmın verdiği her fetvanın siyasi hayatta etkili olduğu söylenemez. Fetvalardan çoğu müslüman halkın kişisel dini-hukuki sorunlarıyla ilgilidir. Bu bakımdan şeyhülislâm ve müftülerin verdikleri fetvalar, genel ve özel nitelikli olmak üzere ikiye ayrılabilir. Kişilerin hukuki ve dini sorunlarıyla ilgili olarak şeyhülislâm ve müftülere yönelttikleri sorulara verilen cevaplara “özel fetva”; padişahların savaş, barış, kanunnâme çıkarılması, yasak veya ceza konması, siyaseten katl uygulaması gibi devlet hayatını ilgilendiren konularda yönelttikleri sorulara verilen cevaplara ise “genel fetva” adı verilmiştir.

Özel fetvalar, ilmiye sınıfına karşı halkın saygısını kazandırırken, genel fetvalar da şeyhülislâmı siyasi sistem içinde üstün bir konuma yükseltmiştir. Aslında şeyhülislâmlık siyasi iktidarın emrinde çalışan devletin genel idaresine bağlı resmi bir organdır. Ancak İslâm hukuku alanında hüküm verme ve denetleme yetkisinin olması şeyhülislâmı bürokrasinin en serbest hareket eden, siyasi hayatın işleyişini en fazla etkileyen devlet organı konumuna getirmiştir.

²⁶ UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Ankara, 1984, s.188.

Başlangıçta söz konusu olmayan şeyhülislâm ve ilmiye sınıfının halk ve devlet yönetimi üzerindeki bu aşırı gücü, Osmanlı Devleti'nin gittikçe teokratik bir devlet haline gelmesine yol açtı. Böylece herşey din ile açıklanmaya ve yorumlanmaya başlandı. Özellikle bu durum Osmanlı Devleti'nde yeniliklerin hayata geçirilmesini önlemiş, ıslahatçıları başarısız kılmıştır.

B- TAŞRA İDARESİNİN ÇÖKÜŞÜ

1- Taşra İdari Birimlerinin Bozulması

a) Eyaletler

Osmanlı klasik yönetim biçiminde imparatorluk geniş birtakım eyaletlere bölünmüştü. Eyaletler birkaç sancağın bir araya getirilmesiyle oluşturulmuştu. Eyalet idaresi “Beylerbeyi” denilen üst düzeyde yöneticiye bırakılmıştı. Sancaklar ise “Sancakbeyi” denetiminde idi. İlk dönemlerde beylerbeyinin sancakbeyi üzerinde idari denetimi sınırlıydı²⁷. Ancak askeri denetimi söz konusuydu. Beylerbeyi eyalet sınırları içinde bulunan bütün sancaklardaki timarlı sipahilerin birinci derecede yöneticisi, komutanı idi. Timar dirliği açıldıkça o yenilerine verdirirdi. Bununla beraber beylerbeyi, sivil yönetim bakımından “Paşa Sancağı” denilen merkezde sancakbeyi olmaktan öte bir yetkiye sahip değildi. XVI.yy’ın ortalarından itibaren bu durum değişmeye başlamıştır. Beylerbeyinin barışta iç güvenliği sağlamak, savaşta eyaletini temsilen yeterli askerle sefere katılmak için yanlarında besledikleri askerlerin sayısında artış olmuştur. Bunların giderlerini “Paşa Sancağı” halkından topladıkları vergilerle karşılamada zorluk çekmeye başlamışlardı. Bunun üzerine eyaletleri içinde bulunan bütün sancaklardan vergi alma yoluna başvurmuşlardır.

İç ve dış etkenlerle kapı halkı denilen bu askerler, ülke güvenliğinin bozulmasında, huzursuzluğun artmasında etkili olmuşlardır. Özellikle 1558 Bayezit isyanından sonra Yeniçerilerle Altıbölük Halkı denilen merkez ordusu mensuplarının Anadolu şehirlerinde garnizon kurup ticaret, esnafılık, çiftçilik gibi işlerle uğraşmaya başlamaları, bunun sonucu olarak şehir merkezlerinde kadı, subaşı, şehir kethüdası ve diğer ileri gelenlerin yanında bu askerin işleriyle uğraşan “Kethuda yeri”, “Yeniçeri serdari” gibi görevlilerin sancak yaşamında yer almalarına yolaçmıştı. Bunların geleneksel yönetime karışmaya başlamaları, eski düzenin bozulmasına neden olmuştur²⁸.

²⁷ Mustafa AKDAĞ, *Celâli İsyanları*, İstanbul, 1985, s.86.

²⁸ Bu gelişmeler için bkz. AKDAĞ, a.g.e., s.283-353.

XVII.yy'a gelindiğinde, hem merkezi idarenin hem de eyalet ve sancak yönetiminin klasik şeklinden tamamen ayrılmış olduğunu görüyoruz. Askeri güçlerin oluşturulmasında artık eyalet askerleri içinde tımarlı sipahilerin yerini, paşaların kapılarında besledikleri ve çeşitli adlarla anılan askerler almışlardı. Paşaların gözde ve güçlü olmaları kapılarında ücretli besledikleri askerin sayısı ile ölçülür olmuştu. Ayrıca bu yüzyıldan itibaren Osmanlılarda toprak, devletin denetiminden çıkarak fiilen beylerin yerli güçlü ailelerinin mâlikaneleri durumuna gelmeye başladı. XVIII.yy'ın bitiminde Doğu Anadolu'nun yanı sıra Batı'da da derebeyleşme eğilimleri artmıştı. Adana ve Payas yöresinde Küçük Alioğlu, Milâs ve Menteşe çevresinde İlyasoğlu, Antalya'da Tekeli İbrahimoğlu, Rize dolaylarında Tuzcuoğlu, Trabzon'da Cemşitoğlu, Bilecik'te Kalyoncuoğlu, Uşak'ta Acemoğlu, Isparta'da Yılanoğlu, İzmir'de Kâtipoğlu aileleri egemendiler. Manisa ve çevresi Karaosmanoğlu ailesinin, Yozgat, Çorum, Ankara, Kayseri, Sivas, Amasya, Tokat çevresi Çapanoğlu sülalesinin denetiminde idi. Samsun ve dolayları ise Canikli Ali Paşa'nın idaresindeydi. Ülkenin eyalet ve sancak yönetimi bu ailelerin ileri gelenlerine verilmekteydi. Bunlar birbirleriyle mücadele ediyorlar, galip geleni devlet, yönetici olarak atıyordu. Yapmadıkları zulüm ve baskı kalmamıştı. Merkezi hükümet bunun farkında olmakla beraber önlem alacak güçten ve bunların yerine görevlendirebilecek yeterli sayıda yöneticiden yoksundu²⁹.

XVII.yy'dan itibaren ülke yönetiminin temel birimi sayılan sancaklarda da önemli değişiklikler görülmeye başladı. Tımar sisteminin bozulup yerini iltizam yönetimine bırakmasının yanı sıra vezir rütbesini almış kişilerin çoğalması ve ünvanlarına uygun görevlerin bulunamaması gibi önemli gelişmeler oldu. Bunun sonucu olarak daha önceleri ulema sınıfı için başvuru olan yöntem idari düzende de uygulanmaya başlandı. Beylerbeyi olması gerekirken boş eyalet olmadığı için ataması yapılmayanların durumuna göre bir veya birkaç sancağın geliri "arpalık" olarak verilmiştir. Bunlar çoğunlukla İstanbul'da oturmayı yeğleyerek, yönetimine karşılık geliri kendilerine bırakılan sancaklara vekillerini göndermeye başlamışlardı.

²⁹ Yücel ÖZKAYA, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Yerli Ailelerin Âyânlıkları Ele Geçirileri ve Büyük Hânedânlıkların Kuruluşu", *Bell*, C.42, S.165-168, Ankara, 1978, s.667-685.

XVIII.yy'da bu sistem iyice yerleştiğinden birçok sancak arpalık olarak başkalarınınca yönetilir olmuştu³⁰.

b) Sancaklar

Klasik dönem Osmanlı düzeninde sancakların başında idareci olarak sancakbeyi bulunuyordu. Ancak, "Mütesellimlik" XVI.yy'ın ikinci yarısında ortaya çıkmış gittikçe yaygınlaşarak sancakbeyinin yerini almıştır. Başlangıçta beylerbeyi ve sancak beyleri görevleri başına gidinceye kadar geçecek sürede atandıkları bölgeyi yönetmek üzere adamlarından birini görevlendirmişlerdir. Bunlara mütesellim denmiştir.

XVII.yy'dan itibaren birçok Osmanlı kurumunda önemli değişiklikler yapılmış, bu arada mütesellimlik de yeni bir görünüm kazanmıştır. Özellikle 1627'den sonra yüksek yönetim kademelerinde görev almaları gerekenlerin sayıları artmış, rütbelerine uygun görev bulma zorluğu doğmuştur. Beylerbeyi olmaları gerekirken boş eyalet bulunmamasından ötürü kendilerine görev verilmeyen birçok bey ve paşaya bazı sancakların idari gelirleri "arpalık" olarak verilmiştir. Bu göreve kendileri gitmemişler, birisini görevlendirmişlerdir. Bazen de asıl işlerine ek olarak ülkenin bazı sancakları da bırakılmıştır. Buralara da mütesellimler gönderilmiştir. Mütesellimler sancağın hem mâli ve hem de idari işlerine bakıyorlar karşılık olarak gelirin bir kısmını kendilerine ayırıyorlardı. Ya da belirli bir parayı peşin olarak asıl mutasarrıfa ödedikten sonra sancağın gelirleri bütünüyle kendilerine kalıyordu.

Öte yandan çeşitli etkenlerle timar sisteminin bozulması sonucunda Osmanlı yönetim biçiminde önemli değişiklikler olmuştur. Timar ve zeâmetlerden sahipsiz kalanları "mukataat" haline sokularak mültezimlere verilmesi yaygınlaşmıştı. XVIII.yy'da artık timarlı sipahiler yerlerini, eyalet ve sancaklarda beylerbeyi ve mütesellimlerin kapılarında besledikleri askerlere (kapı halkına) bırakmışlardı. Devlet önemseydiği bazı mukataaları doğrudan doğruya merkezde bulunan hazinelere bağlıyor buraların yönetimi için mütesellimler gönderiyordu³¹.

³⁰ Musa ÇADIRCI, *Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri*, Ankara, 1992, s.11.

³¹ ÇADIRCI, a.g.e., s.23.

Mütesellimler, sancakları başkaları adına (ya bir beylerbeyi veya devlet hazinesi adına) yöneten birer memur gibi idiler. Kurala göre görevlerinin süresi bir yıldır. Ancak buna hemen hemen hiç uyulmamıştır. Yıllarca görevde kalan mütesellimlerin yanı sıra birkaç ay sonra görevden alınanlar da vardı. Çoğu zaman beylerbeyleri görülen lüzum üzerine mütesellimlerinin yerlerini değiştiriyorlar ya da görevlerine son veriyorlardı.

Osmanlılar'da "Ehl-i örf" denilen idareci sınıf içinde halkla en çok ilişkileri olanlar mütesellimlerdi. Sancak sınırları içinde bulunan ve hazineye gelir getiren bütün kaynakların işletilmesi, denetimi ve en önemlisi vergilerin dağıtım ve toplanması, güvenliğin sağlanması, gerektiğinde asker yazılması gibi halkı doğrudan doğruya ilgilendiren hizmetlerin yürütülmesi onlara bırakılmıştı. Mütesellimlerin güvenilir, dürüst olmaları halkı hoşnut kıldığı gibi, çıkarıcı ve zalim olmaları da huzursuzluğa yol açıyordu. Olageldiği gibi yöneticilerin görevlerini iyi yapmaları yasa gereği olduğundan bunlarla ilgili kayıtlar pek az ya da hiç yoktur. Ama şikayetlerle ilgili özellikle XVII ve XVIII.yy'larda yoğun belge bulunmaktadır³².

Ehl-i örf'ün gittikçe halkı daha açıktan soyma ve köylüleri, özellikle de emlak ve arazi sahibi zenginleri haraca kesme, varlıklarını talan etme eylemleri, XVII.yy'dan itibaren iyice hız kazanmıştır. Bu tür olaylar artık sıradanlaşmış, önü alınamaz bir hale gelmiştir.

Ehl-i örf'ten şikayetlerin en çok olduğu yerlerin başında Doğu Anadolu sancakları geliyordu. Örneğin, Siverek sancağının subaşı ve adamları Hıristiyanların bayramında birçok kimselerle toplanıp içki içmişler, ondan sonra halka kötü davranmaya başlamışlar. Kadı'nın işe el koymak istemesi üzerine, sözü geçen beyin adamlarının mahkemeyi bastıkları, Siverek beyinin ise kendilerini koruduğu, bundan yararlanan saldırganların kaçtıkları bildiriliyor. Bu durumda suçluların teftişine Diyarbakır kadısı görevlendirildi³³. Siverek kadısı da bu mütesellimin kanunsuz davranışlarından şöyle yakınıyordu: "Kürtler" arasında cinayet almış yürümüş olup, yılda 40-50 adam öldürülür olmuştur. Düşmanlar birbirlerinin harmanlarını ve evlerini

³² ÇADIRCI, a.g.e., s.25.

³³ AKDAĞ, a.g.e., s.244-245.

ateşe veriyorlardı. Mütesellim ve adamları suçluları yakalayıp mahkemeye getirecek yerde, paralarını alıp serbest bırakmakta idiler³⁴. Bu tür şikayetler ülkenin diğer bölgelerinde de gün geçtikçe yaygın hale gelmiştir. Öyle ki, bu ortak sorun bazı şairlerin şiirlerine de konu olmuştur³⁵.

2- Çöküş Döneminde Oluşan Yeni Kurumlar

a) Voyvodalık

Bilindiği üzere Osmanlı Devleti'nde başlangıçta "has" denilen gelir bölgelerinin yönetimini, sahibi adına yapan kimseye "voyvoda" deniyordu. Daha sonraları serbest timarların, beylerbeyi ve mutasarrıflara verilen bazı gelirlerin de voyvoda gönderilerek yönetildiğini görmekteyiz. Timar sisteminin giderek değişikliklere uğraması, iltizam ve mukataa yönteminin yaygınlaşması bu kurumun, gelişme ve yayılmasına neden olmuştur. Özellikle XVII.yy'dan itibaren hükümetin para sıkıntısı çekmesi, geliri fazla küçük bölgelerin doğrudan doğruya hazineye bağlanarak yönetilmesine yol açmıştır.

Atanmaları ve görevleri bakımından voyvodaları da mütesellimler gibi iki grupta toplayabiliriz. Birincisi vali ve mutasarrıfların kendi adlarına görevlendirdikleri voyvodalardır. İkincisi ise, geliri doğrudan hazineye bağlanmış yerlere hazine yöneticilerince atananlardır. Valiler daha çok kendilerine geliri bırakılan yörenin ileri gelenleri arasından buyruldu ile voyvoda seçip atıyorlardı. Özellikle âyânlık yapmış ve

³⁴ AKDAĞ, a.g.e., s.245.

³⁵ Büyük bir olasılıkla ünlü şair ve nesir yazarı Veysi'ye ait olan 67 beyitlik bir kaside de, devlet görevlilerinin görevlerini yapmadıkları, yolsuzluk içerisinde oldukları anlatılmaktadır. Çağdaş bir gözlem olan bu kasidenin birkaç ilginç bölümünü buraya almayı uygun bulduk:

"... Asesbaşı ve Subaşının Durumu.
Bu dünyada hırsız ve yankesici kimdir dersin,
Doğrusu Allah için inan, asesbaşı ve subaşından
Başkası değildir."

"Kadınların durumunu sorarsan anlatabilmek hiç mümkün mü?
Eğer kadı senin hasmunsa Allah yardımcın olsun.
Bir yalan-dolan tuzağı kurmuşlar, adını da mahkeme koymuşlar,
Hani Hz. Muhammed'in seccâdesi, hani Allah'ın şeriâtının hükümleri nerede?"

(YÜCEL, "XVI-XVII. Yüzyıl Edebi Metinlerinde Rastlanan Osmanlı Devlet Yapısı ve Toplum Düzenine Ait Bazı Görüş ve Bilgiler", Bell., C.51, S.200, Ankara, 1987, s.922-925.)

yapmakta olanlar arasından voyvodalığa getirilenlerin sayısı oldukça fazladır. Bazen de vali ve mutasarrıflar kendi kapı halkından birini bu göreve getiriyorlardı. Öte yandan bölgenin ileri gelenleriyle, kadıların da voyvoda seçtirmek istedikleri kimseleri valilere benimsettikleri de olurdu³⁶.

Devlet merkezindeki hazinelere bağlı yerlere ise her yıl Mart ayı başında voyvodalar atanıyordu. Bunların görev süreleri mütesellimlerin ki gibi bir yıl olarak belirlenmişti. Ancak çoğu zaman buna uyulmuyordu. Birkaç yıl görevde kalanların yanı sıra sık sık yer değiştirenleri de vardı.

Voyvodalar, kendilerine verilen sancaktan küçük gelir bölgesinin hem yöneticileri hem de hazine gelirlerini toplayan tahsildarı idiler. Kent veya kasabanın güvenliğini sağlamak, istendiğinde asker toplayıp sefere katılmakla yükümlü idiler. Kısacası sancakta mütesellimin yaptığı hizmetleri kendilerine verilen geliri yüksek sınırları dar bölgede voyvodalar yerine getirmekte idiler. Bunların yönetimine bırakılan yerlere vali ve mütesellimler karışmazlardı. Sancak içerisinde diye vergi isteyemezlerdi. Ancak kural böyle olmakla birlikte çoğu yerde vali ve mütesellimlerin voyvodalık işlerine karıştıkları, vergi istedikleri görülmektedir.

Diğer yöneticiler gibi voyvodaların da halkla ilişkileri iyi değildi. Vergi toplama, asker yazma ve benzeri işlerden ötürü halkla sık sık karşı karşıya gelen voyvodalar, olaylara neden olmakta idiler. Kendileri, çocukları ve yakınları için zorla para alanları olduğu gibi devlet hazinesine ödemeleri gereken vergi ve diğer gelirleri zimmetlerine geçirenleri de çoktu³⁷.

Voyvodalar da bazı mütesellimler gibi görevden alındıklarında çoğu zaman karşı koyuyorlardı. Kendilerine güveniyorlarsa isyan etmekten geri kalmıyorlardı. Devlet otoritesi iyice zayıfladığından ayaklanan voyvoda gibi yöneticilerle başa çıkılamıyor, ya affediliyor veya başka bir göreve atanıyordu³⁸. Voyvodalar içinde halka ve yöreye

³⁶ ÇADIRCI, a.g.e., s.29; ÖZKAYA, a.g.m., s.667-685.

³⁷ ORTAYLI, a.g.e., s.257.

³⁸ ÇADIRCI, a.g.e., s.32.

yararlı hizmetlerde bulunanlar da vardı. Ancak bunların sayıları parmakla gösterilecek kadar azdı.

b) Âyânlık

Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşundan yıkılışına dek geçen uzun sürede taşra yönetiminde yerel güçlü ailelerin etkin biçimde söz sahibi oldukları bilinmektedir. Âyân ve eşraf, hânedân mensubu, kişizâde gibi adlarla resmen anılan bu kitle genellikle "vücûh-ı memleket" (Memleketin ileri gelenleri) diye de adlandırılmaktadır. Bunların içinden zaman zaman ünlü yöneticiler, valiler, kadılar ve diğer üst düzey görevliler çıktığı gibi, çoğunlukla yerel yönetimi ellerinde bulundurmuşlar, şehir ve kasabalarında hükümet görevlileri ile birlikte etkinliklerini sürdürmüşlerdir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda âyânlığın nasıl ortaya çıktığı üzerinde son yıllarda araştırma ve incelemeler yoğun biçimde sürdürülmektedir³⁹.

Osmanlı taşra idaresinde vali, mutasarrıf, mütesellim ve voyvodalar merkezden tayin edilirdi. Bu yöneticilerden başka her şehir ve kasabada a'yân-ı vilayet arasından seçilen bir âyân bulunurdu. Merkezi hükümete karşı halkın ve halka karşı merkezi hükümetin temsilcisi durumunda bulunan ve halk ile devlet arasındaki işleri yürüten kimseye baş âyân veya resmi âyân adları verilirdi. Âyânlığın bir kurum haline gelmesi ile resmi âyânlığın ortaya çıkması arasında yakın bir ilgi bulunmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin klasik döneminde kurumlar görevlerini gereği gibi yaptıklarından âyânın toplum içindeki nüfuzu oturduğu yerleşim merkezinin sınırları dışına taşmazdı. Âyân, XVI.yy'ın ikinci yarısından itibaren memleketin idaresinde ve nizamında aksaklıkların belirmesiyle önem kazanmaya başladı. Bu devirde halk ile devlet arasındaki işlerde aracı ve iş takipçisi olarak faaliyet gösteren âyânın, bulunduğu yerin çeşitli ihtiyaçlarını temin etmek, satılan malların fiyatlarını tespit etmek,

³⁹ ÖZKAYA, *Osmanlı İmparatorluğunda Âyânlık*, Ankara, 1977; Bekir Sıtkı BAYKAL, "Âyânlık Müessesinin Düzeni Hakkında Belgeler", *TTBD*, C.I, S.2, Ankara, 1964, s.221-225; Halil İNALCIK, "Osmanlı İdari, Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler", *TTBD*, C.X, S.14, Ankara, 1980-1981, s.1-91.

birliklişilik yapmak, bazı vergilerin toplanma zamanını belirlemek, kötü idarecilerin azledilmeleri ve yerlerine iyi yöneticilerin tayin edilmeleri yolunda şehirde yaşayanların isteklerini İstanbul'da bildirmek gibi fonksiyonları vardı. Özellikle bir bölgede yapılacak işlerde vali ve kadıların muhatabı baş âyân idi. Bu sebeple halkın vekili sıfatıyla memleketin yetkilileriyle bir araya gelerek sorunları hallederdi.

1683'te başlayan II. Viyana kuşatması dolayısıyla ortaya çıkan mâli sıkıntıyı gidermek için 1695 yılından itibaren bazı mukâtaa'ların mâlikâne adı verilen bir yöntemle hayat boyu iltizama verilmesi, âyanlığın gelişmesinde önemli derecede rol oynadı. Çünkü âyân, mâlikâne uygulaması sayesinde bölgelerindeki vergi kaynaklarının kontrolünü sağlamış ve devlete ait bazı yetkileri de kullanma fırsatını ele geçirmiştir⁴⁰.

Öte yandan âyânlar, devletin 1683'ten 1718'e kadar cephelelerde uğradığı yenilgiler ve karşı karşıya kaldığı mâli buhranlardan dolayı, vergi toplamak ve maliyeye borç para vermek suretiyle daha da önem kazandılar. Ayrıca XVIII.yy'dan itibaren savaşlarda da hizmet ettiler. Böylece taşra idaresinin yanı sıra savaş ve askerlik bakımından da önem kazanan âyânlar, devam eden İran savaşları sırasında 1726 yılından itibaren Bâb-ı âli tarafından beylerbeylik ve sancakbeyliği gibi önemli görevlere getirildiler.

XVIII.yy ortalarına doğru, Osmanlı hükümetinin taşradaki gücünün azalması ve bir âyân ailesinin kendi bölgesinde devamlı olarak yöneticilik yapması sonunda adeta bir hânedan özelliği taşıyan büyük aileler ortaya çıktı⁴¹.

XVIII.yy'ın ortalarından itibaren âyân kelimesi, yeni bir anlam kazandı. Bu yeni statüde iyice güçlendikleri görülen âyânların başlıca görevleri, şehir ve esnaf için gerekli malları sağlamak, erzak ve hammadde fiyatlarını tayin etmek, kamu binalarının inşa ve tamirini yapmak, eşkiya yakalamak ve cezalandırmak, orduya asker sağlamak ve bu askerlerin ihtiyacını görmek, ordu ihtiyacı malların taşınması için hayvan temin

⁴⁰ ÖZKAYA, a.g.m., s.668-669.

⁴¹ ÖZKAYA, a.g.m., s.670-671.

etmek, gemi yapımı ile ilgili malzemeyi bulmak, vergi ve mukâtaa gelirlerini toplamak vb. idi.

Merkezi otoritenin zayıf oluşundan yararlanan âyânlar, bir yandan görevlerini yürütürken çok defa kendi çıkarlarını gözetmişlerdir. Taşradaki otorite boşluğunu dolduran âyân, eşraf, hânedan ve derebeyi aileleri memleketin birçok yerinde varlık ve üstünlüklerini kabul ettirmişlerdi. Bunlar arasında Tuzcuoğulları Rize dolaylarında, Canikli Hacı Ali Paşa ve Oğulları Samsun ve çevresinde, Çapanoğulları Yozgat yöresinde, Zennecizâdeler Kayseri’de, Müderriszâdeler Ankara’da, Kalyoncuoğulları Bilecik’te, Kanlızâde Balıkesir’de, Karaosmanoğulları Manisa ve çevresinde, Kâtiboğulları İzmir’e, Yılanoğulları Isparta’a, Tekelioğulları Antalya’da, Menemencioğulları ve Kozanoğulları Çukurova’da, Amcazâdeler Suriye’de, Babanzâdeler Kuzey Irak’ta, Tirsiniklioğlu ile Alemdar Mustafa Rusçuk dolaylarında, Pazvandoğlu Vidin’de, Tepedenli Ali Paşa ile oğulları da Yanya ve çevresinde ün kazanmışlardı. Öyle ki bazı âyânların halk edebiyatına konu olacak kadar şöhretleri yayılmıştı⁴².

3- Taşrada Dirlik ve Düzenin Bozulması

Devlet otoritesinin zayıfladığı, merkezi idarenin* Anadolu ve Rumeli’de hissedilir derecede azaldığı hükümet yönetiminin taşradaki etkisini kaybettiği zamanlarda, özellikle Anadolu eyaletlerinin, sancak, kaza, kasaba ve hele köylerinde yol kesme, soygun, rüşvet, iltimas ve başka yolsuzluklar alabildiğine yaygın bir hale gelmiş bulunuyordu⁴³. Bu durum karşısında devletin çıkarlarını ve halkın korunmasını sağlamak amacıyla çok çeşitli “Adelet-nâme”lerin yayınlandığı görülmektedir. Padişah adıyla daha çok kadı, naip, beylerbeyi ve sancak beylerine yazılan fermanlarda, vilayet idarecilerinin adaletli ve doğru çalışmalarında bulunmaları istenmektedir. Bu fermanlar, devletin vilayet idarecileri ve memurları üzerindeki otoritesini sağlamak, her yerde rahat

⁴² Özcan MERT, XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Çapanoğulları, Ankara, 1980, s.1-16.

⁴³ ÖZKAYA, “XVIII. Yüzyılda Çıkarılan Adalet-nâmelere Göre Türkiye’nin İç Durumu”, Bell., C.38, S.149, Ankara, 1974, s.445.

ve huzuru gerçekleştirmek amacıyla memleketin her yerine gönderilmekte olan resmi genelgelerdi⁴⁴.

Kadı ve naipler, yaptıkları işler karşılığında halktan aldıkları parayı kanunun tayin ettiği ölçüler içinde almaları ve şer'î şerife aykırı karar vermemeleri yönünde hükümet tarafından uyarılmaktadır. Ahmet Cevdet Paşa'ya göre, naipler arasındaki bazı cahil ve reziller, işleri iltizam gibi ihale ederek, en büyük insan hakları dayanağı olan şer'î işleri karışıklık ve sarsıntı içine soktular⁴⁵.

Eşkıya ve zorbarların çoğu kez paşa, sancakbeyi, kadı gibi idari görevlilerle anlaştıkları bilinmektedir. XVIII.yy'da molla, kadı, naip gibi ehl-i şer zümresinin nüfuzu eskisi kadar kalmamıştı. Adaletin, kanunun uygulanmadığı devlet sınırları içinde, zulüm ve zorbalık olaylarının sıradanlaştığı görülmektedir. Bütün bunlar merkez ile taşra arasındaki dengenin ikincisinin lehine bozulmuş olduğunu göstermektedir.

Osmanlı idari düzeninin bozulmasıyla, ortaya haklı haksız bazı otoritelerin çıktığına şahit olmaktayız. Bunların bir kısmı, nizamsızlığın ve kanunların uygulanmayışından cesaret bulan eşkıya topluluklarıydı. Diğerleri ise, devlet elinin uzanamadığı, asayişsizlik, soygunculuk ve işsizlik tehlikelerine karşı halkın kendi içinden çıkardığı mahalli idarelerdi.

Önceleri beylerbeyi ve mirlivaların rütbe ve güçlerine göre özel hizmetlileri mevcut olup, asıl askeri kuvvetleri eyalet ve liva olan timar ve zeâmet sahiplerinin toplanmasından meydana gelirdi. Timarlar bozulup, düzenleri ortadan kalkınca beylerbeyi ve mirlivalar, levend ve sekban adıyla ikişer-üçer binlik kuvvetler oluşturdular.

Yanlarında yüzer ikişeryüz sekban bulunan bölükbaşılar, vezir ve emirlerin hizmetinde vakit geçirirler ve kapısız kaldıkları zaman bir yere bağlanıncaya kadar

⁴⁴ ÖZKAYA, a.g.m., s.448.

⁴⁵ AHMET CEVDET PAŞA, a.g.e., s.163.

kendilerini halka beslettirirlerdi. O vakitten bu zamana kadar meydana gelen celâlilerin kaynaklarından biri de bunlardır⁴⁶.

XVII.yy'ın ikinci yarısında sadece celâliler değil; Türkmen, Kürt ve Arap aşiretlerinden ayrılarak eşkıyalık yapan kimseler de devleti uğraştırmaktaydılar⁴⁷.

Osmanlı Devleti halkı levent istilasından kurtarmak için halk arasından seçilen bir "yiğitbaşı" ile onun idaresine verilen köy delikanlılarından ibaret 30-40 kişilik mahalli korunma birlikleri kurmaya halkı teşvik etti. Ne zaman ve ne gibi şartlar altında doğdukları bilinmeyen bu "il erleri" denilen milis teşkilatı, Anadolu'nun celâli mücadelesinde çok önemlidir. Ümera gizli veya açık olarak, levent bölüklerini himaye ettiği gibi, kadılar da "il erleri"ni geliştirmeye çalışıyorlardı. İşte bu iki kuvvetin birbiriyle karşılaşmaya başlaması, ümeranın kapuağalarını ve onların etrafındaki leventleri büsbütün kuvvetlendirmişti⁴⁸.

Halkın İstanbul'dan tayin edilen görevlilere güvensizliği o kadar artmıştı ki, halk görevi kısa süreli olmayan ve bu sebepten dolayı da kısa zamanda halkı soymayı amaç edinmeyen âyânları tercih eder oldular⁴⁹.

Taşra düzenindeki bütün bu gelişmeler karşısında padişah, vali, kadı ve benzeri yetkili şahıslara adaletnâmeler göndererek, halkın ezilmemesi, resmi vergilerin dışında vergiler toplanmaması ve davalarda haksızlık yapılmamasını istemektedir. Ancak düzensizlik o denli hakimdir ki, bütün bu güzel istekler bir türlü taşrada hayata geçirilemez⁵⁰.

Osmanlı Devleti'nin merkezi Anadolu'da bu tür düzensizlikler olurken merkeze uzak eyaletlerde de isyan hareketleri görülmüştür. Devletin merkezi otoritesinin

⁴⁶ MUSTAFA NURİ PAŞA, a.g.e., C.I-II, s.197.

⁴⁷ ÖZKAYA, "Adaletnâmeler", Bell., s.447.

⁴⁸ AKDAĞ, Celâli İsyânları, s.89-90.

⁴⁹ ÖZKAYA, "Adaletnâmeler", Bell., s.447.

⁵⁰ ÖZKAYA, a.g.m., s.449.

azalmasından yararlanmak isteyen Eflâk, Boğdan ve Erdel Beyliklerinde, Kırım Hanlığı, Yemen, Bağdat, Basra, Trablusgarb, Tunus ve Cezayir gibi uzak eyaletlerde isyanlar oldu. Bu isyanlar sonucunda yerli voyvoda, han ya da yeniçeri kodamanları, buldukları yerlerde daha rahat hareket eder hale geldiler. Böylece bu bölgelerdeki Osmanlı egemenliği de zayıflamış oldu⁵¹.

⁵¹ UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Tarihi*, C.III, 2. Kısım, Ankara, 1982, s.1-115.

C- ISLAHAT İHTİYACININ DOĞMASI VE ÖNERİLER

Osmanlı Devleti'nin, İslâmi kültür çerçevesinde, zaman uzunluğuna ve coğrafi genişliğe sahip olması, yönetime ilişkin düşünce temelini zenginleştirmiştir. Yüzyıllar boyu sürdürülen geleneğe dayanarak, padişahlarla sadrazamlara yol göstermek için çok sayıda eser kaleme alınmıştır. Bunların çoğunun yazarı belli değildir. Yazarı belli olanlar da, bu zengin geleneksel kaynağın belirgin düşüncelerini, deneyimli kişilerin erdemli sözlerini aktarmışlardır. Genellikle, Nasîhatü's-selâîl, Nasâyihü'l-mülûk gibi adlar taşıyan bu eserler, Orta-Doğu devlet geleneğinin kuşaktan kuşağa aktarılmasını gerçekleştiren ve siyaset-nâme diye tanımlanan genel bir yazı türünün örnekleridir. Diğer bir deyişle, Orta-Doğu devletlerinin, zaman ve mekânın yarattığı farklılıkların arasında özdeki ortak özelliklerine dikkat çekerek dönemlerindeki hükümdarlara temel davranış biçimlerini öneren bir çeşit siyaset bilimi kitaplarıdır. Bu grup içinde, devlet ve hükümet işlerini hükümdar adına yürüten vezir-i âzamlara sunulmak üzere yazılanlar da vardır. Düstûrî'l-vüzerâ, Nasîhatü'l-vüzerâ, Âsaf-nâme gibi adlar taşıyan bu kitaplarda, sadrazamların devlet idaresinde nasıl bir yol tutacakları, hükümet adamlarında ne gibi erdemler arayacakları, onların halka karşı davranışlarının ne yolda olması gerektiği üzerinde durulur. Bu konularda eski dönemlerden örnekler verilir⁵².

Osmanlı İmparatorluğu'nun XVI.yy'ın ikinci yarısından başlayarak gerek yönetim açısından, gerekse sosyo-ekonomik durum bakımından karşılaştığı yeni şartlar, devletin bazı sorunları çözmesi gerektiğini ortaya çıkarmıştı. İmparatorlukta başgösteren bunalımlar, dönemin düşünürlerini ve devlet yönetiminde deneyimi olanları çözümler aramaya yöneltti. Bir yandan nazarî ahlak, idare ve siyaset kitaplarının yayın ve çevirilerine önem verilirken diğer yandan da pratik bir amaçla bazı devlet adamları ve kalem sahiplerince padişahlara ve sorumluluk taşıyan devlet görevlilerine risaleler, lâyhalar sunulmaya başlandı⁵³. Bunlara örnek olarak daha sonra biraz daha ayrıntılı ele

⁵² YÜCEL, a.g.e., s.145.

⁵³ Mübahat KÜTÜKOĞLU, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, İstanbul, 1994, s.335-336.

alacağımız, II. Osman ve IV. Murat devrinde devlet düzeni hakkında padişahlara sunulmuş ıslahat lâyhalarını verebiliriz⁵⁴.

Siyaset-nâme ya da nasihat-nâme türündeki bu raporlardan bazıları, idealde devlet yöneticilerinin nasıl olması gerektiğini dile getirmektedirler. Bir kısmı ise, ortaya çıkan bozuklukların nedenlerini göstererek bunlara çareler arayan niteliktedir. Özellikle Osmanlı Devleti'nin yönetim bozukluklarının gözlemlendiği XVI.yy'ın ikinci yarısında bu tür eserlerin yoğunlaştığını görüyoruz⁵⁵.

Osmanlı padişah ve devlet adamlarına sunulan bu eserlerde, hem devlet idaresinin çöküş sebeplerini hem de çözüm önerilerinin yüzyıllar boyunca ne yönde değişim gösterdiğini bulmaktayız. Şöyle ki, XVII.yy ortalarına kadar yazılan tüm eserlerde "Kanuni devri şartlarına" dönülmesi önerildiği halde daha sonraki yüzyıllarda bu durum yavaş yavaş değişerek, yeni şartlara uygun öneriler getirilecektir.

1- Kitâb-i Müstetâb

Kitâb-ı Müstetâb'ın yazarı bilinmemektedir. Ancak eserden anlaşıldığında göre Enderun'da yetişmiş olmalıdır. Yazar eserini II. Osman'a sunmuştur. Eser 12 bölüm ve bir sonuçtan ibarettir⁵⁶.

Kitâb-i Müstetâb'dan sonra da devlet düzeni üzerine çeşitli eserler kaleme alınmıştır. Bu eser özellikle Koçi Bey ve Kâtib Çelebi'ye kaynaklık etmiştir. Yazar eserin birinci bölümünde, devletin iyi idare edildiği devirlerde adaletin tam anlamıyla uygulandığını ifade ederek bazı devlet adamlarının "heman bu günü hoş görelim, irtenin ıssı vardır⁵⁷" düşüncesiyle devlet işlerinin bozulmasına neden olduklarını belirtmektedir.

⁵⁴ YÜCEL, a.g.e., s.51; GÖKBİLGİN, a.g.m., s.198.

⁵⁵ Bu yüzyılda yazılan eserler için bkz. GÖKBİLGİN, a.g.m., s.198-218; KÜTÜKOĞLU, a.g.e., s.335-337.

⁵⁶ Kitâb-i Müstetâb, s.XXIII-XXVIII.

⁵⁷ Kitâb-i Müstetâb, s.19.

İkinci bölümde, kul taifesine ecnebi karıştığı, hazinede dengenin bozulduğu, III. Murat devrinde, rüşvet ile makam alış verişlerinin başladığı ve ruûs defterlerinde yolsuzlukların yapıldığı anlatılmaktadır.

Üçüncü bölümde sipahiliğin seksen-yüz altına alınıp satıldığı ve bunun da “var imdi her nice hırsızlık idebilirsen sana destûrdur” demek olduğu anlatılmaktadır. Dördüncü bölümde ise yazar yasalara aykırı olarak, eskiden büyük gayret ve zorluklarla kazanılan makamların, şimdi rüşvetle kolayca elde edildiğini belirtmekte ve “bir çift öküzünü satan halk akçe kuvveti ile sipahi ve yeniçeri olup dirliğe ve makama geçer oldular” diye şikayet etmektedir. Bundan sonraki bölümlerde yeniçeri ocağında diğer aksaklıklar, acemi ocağındaki eksiklikler, timar sistemindeki çözümler üzerinde durmaktadır.

Eserin son iki bölümünde buraya kadar anlatılan devlet ve toplum hayatında görülen bozuklukların nasıl düzeltileceği ve ne gibi önlemler alınması gerektiği üzerinde durulmaktadır.

Padişah, ülkede adaleti sağlamakla sorumludur diyen yazar eskiden sadrazam olan kimseye verilen görevler üzerinde durmakta ve bunlara uyulduğu dönemlerde ülkenin nizam ve intizam içinde olduğunu belirtmektedir. Devamlı kötü gidişin baş nedenlerinden birinin de, iyi sadrazam gelmemesinde bulunmaktadır. Çünkü sadrazam olanların tedbirsizlikleri ve rüşvet almaları, ülkedeki bütün olumsuzlukların tek sebebidir⁵⁸.

On ikinci bölümde, padişahın ne tip bir devlet adamını sadrazam tayin etmesi gerektiği üzerinde durulmakta “padişaha layık ve lazım olan dini bütün ve diyaneti tam, Kanun-ı Âli Osmanı yürütecek, hakkı gözetecek bir müslümanı bulup sadrazam” ataması gerektir denmektedir. Ayrıca vakit kaybetmeden bu nitelikleri olan bir kimseyi bulup hemen sadrazamlığa tayin etmesi konusunda padişah da uyarılmaktadır⁵⁹.

⁵⁸ Kitâb-i Müstetâb, s.27.

⁵⁹ Kitâb-i Müstetâb, s.27-28.

Eserin sonuç bölümü olan zeyl kısmında ise, padişahın devlet görevlilerine aşağıda belirtilen soruları sorarak, “din ve devlet ile ilgili” düşüncelerini ve önerdikleri tedbirleri öğrenmesini istemektedir. Vezirlere, hükümette olan ulemâya, Altı Bölük ve Yeniçeri ocağının ihtiyar kullarına sorulması istenen sorular şunlardır:

1. Eskiden seferlerde sürekli başarı kazanılıp düşman elinden memleketler ve kaleler alınırken nice yıldır düşman ülkemizi çiğnemekte ve fetihler elden gitmektedir. Halk perişandır, hazine boş yere sarf ve telef olmaktadır. Bunun sebebi nedir? Başarısızlıklarda ve devamlı gerilemede, Kanuni Sultan Süleyman’dan sonra bizzat padişahların ordunun önünde sefere çıkmamalarının etkisi var mıdır?
2. Şimdi gerek Yeniçerilerin gerekse Altı Bölük Sipahi halkının sayıları artmıştır. Örneğin Kanuni devrinde Yeniçeriler on iki bin iken, şimdi otuz beş bin, Altı Bölük Sipahi kulları dokuz bin iken on dokuz bin olmuşlardır. Kul taifesinin sayısı bu kadar artmış olduğu halde eski zaferler neden kazanılmamaktadır?
3. Yeniçeri ve Altı Bölük süvarilerinin sayıları fazla olmasına rağmen, sefer sırasında sayıları defterlerde yazılanın çok altındadır. Birçoğu ticaret ve sanatla uğraşmaktadır. Aralarına ecnebi girmiş bu kulların katıldıkları seferden başarı beklenebilir mi?
4. Eskiden, başta vezirler olmak üzere her kademedeki ümerâ halkının “mükemmel kapu halkı” ile, sefer vaki oldukça derhal katılmaları mümkün olurken, şimdi dirlikler gelişigüzel dağıldığından bu mümkün olmamaktadır. Kanuna uyulmamasının nedenleri nelerdir?
5. Kul içine, “reâya oğlu olan Etrâk, Çingâne, Tât ve Acem ve benzeri” kanuna aykırı olarak, ne yolla katılmışlardır?
6. Ulûfeye mutasarrıf kullara her üç ayda ulûfeleri Divân-ı hümayunda verilmek kural iken, şimdi sadece Yeniçerilere tamam ulûfe verilip, sipahilere dahi para kesik üzere verilip ve sâ’ir kulların “mültezimler kapısına” Yahudi ve diğer keferelerine eline düşürüldüğü doğru mu?
7. Padişah haslarından, her yıl nice yük akçe hazineye girer iken, şimdi gelmez olmuştur. Hasların birer yolu bulunarak, onun bunun elinde kalmasına sebep olan

kimlerdir? “Bu ve buna benzer durumların düzelmesi için ne gibi tedbirler almak uygundur?”⁶⁰

Eserin en dikkat çeken bölümü belki de bu bölümdür diyebiliriz. Yazar bir nevi devlet düzeninde yapılacak ıslahatın başarıya ulaşması için nasıl bir yol izlenmesi gerektiğinin ipuçlarını vermiştir. Ona göre yapılacak bir düzenlemede devlet adamlarının fikrini almak, yapılacak işleri aynı zamanda onlara da mâletmek hedefe ulaşmada önemli bir adımdır. Bu Osmanlının eskiden beri yapılagelen ama zamanla zayıflamış “meşveret” geleneğine uygun olduğu gibi aynı zamanda yeniliğe kapalı ve düşman gözüken devlet adamlarını, yenilikçi kılacak önemli bir gelişmeyi başlatabilirdi. Ancak, II. Osman’ın genç ve tecrübesizliğinden dolayı bu yolu izlemediği görülecektir.

2- Koçi Bey Risalesi

Koçi Bey XVII.yy’da yaşamış ve padişaha sunduğu risaleleriyle tarihe geçmiş değerli bir Türk yazarıdır. Kesin tarihi bilinmemekle birlikte onun I. Sultan Ahmet döneminden IV. Murat dönemine dek Enderûn’da çeşitli hizmetlerde bulunduğu bilinmektedir. Özellikle IV. Murat zamanında padişahın güvenini kazanarak, onun sır dostu olmuş ve ona risaleler sunmuştur (1631). Sultan Murat’ın ölümünden sonra başa geçen Sultan İbrahim’e yine sır dostu olarak, risaleleriyle yol göstermiştir (1640)⁶¹.

IV. Murat’a sunulmuş olan risaleyi ikiye ayırmak mümkündür. Birinci kısımda Koçi Bey, devlet teşkilatındaki bozuklukları izah eder. Bu arada hükümdarlık kurumunu bile eleştirme cesaretini gösterir.

İkinci kısımda, bütün bu bozuklukların düzeltilmesi için alınması gereken tedbirler yer almaktadır.

⁶⁰ Kitâb-i Müstetâb, s.28.

⁶¹ Koçi Bey için bkz. **Koçi Bey Risalesi**, s.9-16; Hakkı Dursun YILDIZ, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, C.X, İstanbul, 1986, s.484-485; Çağatay ULUÇAY, “Koçi Bey” Mad., **İA**; Gülbende KURAY, “Türkiye’de Bir Machiavelli: Koçi Bey”, **Bell**, C.52, S.205, Ankara, 1988, s.1655-1661.

Risalesinden anlıyoruz ki Koçi Bey, Osmanlı Devleti'nin içten çürümeye başlamasını Kanuni Sultan Süleyman devrine kadar geriye götürmektedir. O özellikle mülki ve askeri teşkilatın basamak basamak nasıl dejenere olduğunu risalesinde ortaya koymaya çalışmıştır. Bu sebeple Koçi Bey ıslahatçı olarak değerlendirilecek, eseri üzerinde uzun uzun durulacak bir şahsiyettir.

Koçi Bey de, kendinden önceki ıslahatçılar gibi, her türlü sorunun sebebinin rüşvet olduğuna inanmaktadır. Dolayısıyla rüşvet ortadan kaldırılmadan adaletin sağlanmasını mümkün görmemektedir. Koçi Bey, devlet idaresinde, sosyal ve askeri kurumlarda her türlü bozulmanın ortadan kaldırılması için ise şu önerilerde bulunmaktadır:

1. Vezir-i âzam bağımsız olmalı, merkez ve taşra halkından biri yürütmeye ilgili olarak ona müdahale etmemelidir.
2. Vezirlerin hizmetinde bulunanların dirlikli veya defterli kimseler olmaması, bunların satın alınmış köleler olması.
3. Eyalet ve sancaklara, daha alt hizmetlerde başarılı hizmet görmüş, ünlü, tedbirli ve adaletli kimselerin atanması.
4. Bunların suç işlemedikçe görevden alınmamaları, fakat suç işlemeleri halinde görevden alınması ile yetinilmeyerek kanunun öngördüğü şekilde cezalandırılması.
5. Zeâmet ve timarları beylerbeylerin dağıtması İstanbul'un buna karışmaması.
6. İlmiye makamları, ehline verilip müderrislerden hiçbir şekilde rüşvet alınmaması, görev sürelerinin azaltılmaması, cahil olanların ise meslekten ve görevden uzaklaştırılması.
7. Paşamalık, arpalık dağıtımında yolsuzlukların ortadan kaldırılması.
8. Divân-ı Hümayun kâtipleri, defter-i hâkani ve maliye mensuplarının marifetli ve namuslu kimseler olması.
9. Gereğinden fazla müteferrika, çavuş ve kâtip gibi görevlilerin sayısı azaltılmalı.
10. Bütün timar sahiplerinin hüviyet ve vasıfları beratlarında yazılmalı, yoklamaları yapıldığında beratları görülerek ona göre muamele yapılmalı⁶².

⁶² Koçi Bey Risalesi, s.31-80.

Koçi Bey, kontrol ve denetlemeye çok önem vermekte ve böyle yapılırsa devlet idaresinin, sosyal ve ekonomik durumun yeniden düzelebileceğine inanmaktadır⁶³.

3- Kitâbu Mesâlihi'l Müslimin ve Menâfi'l Mü'minin

Mesâlihü'l Müslimin XVII.yy ortalarında deneyimli bir devlet görevlisi tarafından yazılarak, vezir-i âzam Kemankeş Kara Mustafa Paşa'ya sunulmuş önemli bir ıslahat layihasıdır. Eseri yayınlarken bilim dünyasına tanıtan Prof. Dr. Yaşar Yücel, eserin 52 bâbdan oluştuğunu ve içeriğinin de beş ana bölümde toplandığını belirtmektedir⁶⁴.

Eserin birinci ana başlığı ilmiye sınıfının durumudur. Dünyanın düzenini, bilginlerin varlığına dayandıran yazar, onlara gereken ilgi ve saygınlığın gösterilmesini ister. "Gece ve gündüz ilimle meşgul" olabilmeleri için kapı kapı dolaşmalarının önlenmesini ister. Onların geçim derdine düşmelerini son derece tehlikeli bulur. Gözlemleri oldukça ilginçtir. "... Eğer bunlara böylece çare olmazsa bunlar şöyle mübtezel beş altı yıl ma'zûl hor ve hâkir, eğer ekâbir kapusunda, eğer ednâ gezûb ve tamam borçlu olup, andan mansıb alub bu hâl ile kâdılığına vardıkta değme bir kâdı hak üze şer'i icrâ idemez⁶⁵" diyen yazar, bu şekilde kadılık makamına ulaşanların korkularından ne sancakbeyine ne de voyvodalara söz geçiremediklerini belirtir. Ayrıca ilmiye sınıfının rüşvet bataklığına da saplandığını belirten yazar, toplumda huzur ve adaletin sağlanması için ilmiye sınıfına gereken ilgi ve saygınlığın bir an önce kazandırılmasını istemektedir.

Yazar ikinci olarak, layihada kapı halkıyla ilgili görüşlerine yer vermiştir. Çünkü bu tarihlerde kapukulu ocaklarının düzeni, devletin diğer kurumları gibi bir takım bozulmalarla karşı karşıyaydı. Bu bozulmanın başında ocağın kaynaklarının çeşitlenmesi, sayılarının artırılması, asıl görevlerinin dışında işlere yönelmiş olmaları gelmektedir. Yazar ehl-i örften en çok kapukulu ocakları ve onların teşkilatı, giyim

⁶³ Koçi Bey Risalesi, s.78-106.

⁶⁴ Eserin kapsamı için bkz. Kitâbu Mesâlihi'l-Müslimin ve Menâfi'il Mü'minin, (Yay.: Yaşar Yücel), Ankara, 1988, s.67-89.

⁶⁵ Kitâbu Mesâlih, s.92.

kuşamları, talim usulleri üzerinde durmaktadır. Bu konuya ayrılan bâb'lar eserin önemli bir bölümünü oluşturmaktadır⁶⁶.

Bu konu ile ilgili yazar şu önerilerde bulunmaktadır:

1. Eskiden acemi oğlanları İstanbul'a getirildiklerinde, çift sürmeyi öğretilsin diye Anadolu'ya Türk ailelerinin yanına gönderilirdi. Artık bunun yararı yoktur. Bunların yeniçerilik ve sipahilik ilmini öğrenebilmeleri için, İstanbul'a getirildikleri gibi hemen bölük halkına hizmete verilmelidir.
2. Rumeli'de Acemi oğlan devşirilmesi sırasında rastlanan aksaklıkların giderilmesi için "yayabaşı bir salih ihtiyar pir kişi ola ve yanında yeniçeriler dahi ihtiyar ola".
3. Bölük halkından merkez ve taşrada kargaşaya karışanların kolayca belirlenebilmesi için, giyim kuşamlarının ayrı ve belli olması.
4. Yeniçerilerin ve sipahilerin sürekli kontrol altında tutulması ve iyi yetişmelerinin sağlanması için kendilerine hergün talim yaptırılması.
5. Seferlere katılmayan dirlik sahiplerinin ellerinden timarlarının alınması ve teftişler sonunda sahtekarlık yaptıkları anlaşılana da kesinlikle dirlik verilmemesi⁶⁷.

Yazar 9. Bâbı sancak beylerine ayırmıştır. Burada sancakbeylerinin "zarif" ve "kılıç cengini görmemiş" kişiler arasından değil öncelikle "bahadır" ve bu göreve "lâyık" kişiler arasından seçilmesini ve ayrıca "endâmda ve sûrutte ve aklda ve idrâkde ve her husûsda kâmil" olmalarını önermektedir⁶⁸.

Mesalihü'l Müslimin yazarı, mâli ve ekonomik konulara da yer vererek bozuklukların geniş kapsamlı olduğunu ortaya koymaya çalışmıştır. Yazar özellikle mâli ve ekonomik konularda görevli kişilerin durumunu sergilerken bir yandan da İstanbul'un iâşesinin sağlanması ve denetlenmesi konusunda pratik çareler önermektedir⁶⁹.

⁶⁶ Kitâbu Mesâlih, s.71.

⁶⁷ Kitâbu Mesâlih, s.93-129.

⁶⁸ Kitâbu Mesâlih, s.96.

⁶⁹ Kitâbu Mesâlih, s.78-81.

Mesâlihü'l Müslimin'de zaman zaman taşradaki reâyanın durumuna da değinilmiştir. Yazar, taşrada bozulan dirlık ve düzenin yeniden sağlanması için de bazı önerilerde bulunmuştur. 24, 25 ve 26. bâblar bu konulara ayrılmıştır. Bu konudaki önerilerini şöyle sıralayabiliriz:

1. Vilayetın sancakbeyleri ve kadıları rüşvet yemeyeler.
2. Acemi oğlanları, yolda uğradıkları köylere ve köylüleri incitmeyeler.
3. Taşrada halktan alınan haksız vergiler kaldırılmalı, vergiler adil bir şekilde alınmalı⁷⁰.

Yazar taşradaki olumsuz durumun denetim yokluğundan kaynaklandığını 45. Bâbda dile getirmekte ve şöyle demektedir: “Mehâyif teftişine mukaddemâ bir vezir-i âzam gelüp götürü mehâyif teftişine kapucuları gönderürmüş. Kapıcı neye kâdirdür? Hâneden hâneye ikişer akçe cem' idûb nice müslümana zulm idûb gelûb gidermiş”⁷¹.

Mesâlihü'l Müslimin yazarının yukarıda ifade ettiği konuların taşrada aynen geçerli olduğu ve günden güne ağırlaştığı çağdaş arşiv belgelerinden de açıkça anlaşılmaktadır. Merkezden zaman zaman yazarın istediği tipte müfettişler gönderilmiş olmasına karşın denetime gidenler çoğunlukla başarılı olamamışlardır. Taşradaki düzensizliğin halkı şikayet konusunda Divân-ı Hümayun'a yönelttiğini belirten yazar, buraya halkın ulaşmasının da önemli sorunlardan biri olduğunu 51. Bâbda ifade ederken, 52, 15 ve 21. bâblarda da fakir ve yetimlerin korunması gibi sosyal konulara değinmiştir⁷².

Layihayı bir bütün olarak değerlendirecek olursak yazarın, klasik dönem özelemlerini pek dile getirmediğini görüyoruz. Bunun yerine dönemin uygulamalarını eleştirerek gerçekçi önerilerde bulunmuştur.

⁷⁰ Kitâbu Mesâlih, s.106-108.

⁷¹ Kitâbu Mesâlih, s.82.

⁷² Kitâbu Mesâlih, s.83-87.

4- Kâtip Çelebi ve İslahat Düşünceleri

XVII.yy Osmanlı fikir tarihinde, Kâtip Çelebi'nin önemli bir yeri vardır. Kâtip Çelebi'nin eserlerinin her biri yazarın birçok alanda uzman olduğunu göstermektedir. Bu yüzden yabancı tarihçilerin de dikkatini çekmiştir⁷³.

Kâtip Çelebi, Süllem-ül-vusul adlı eserinde kendi hayatı ile ilgili bilgi vermektedir. Asıl adı Mustafa olan Kâtip Çelebi, 1608'de İstanbul'da doğmuş 1657'de yine burada ölmüştür. Şehir halkı arasında Kâtip Çelebi, Divan kalemine mensup olanlarca da Hacı Halife diye anılmıştır. IV. Murat zamanında yaşadı, devletin buhranlı devirlerini gördü. Doğu Anadolu seferine katılarak, Erzurum kuşatmasında bulundu. Hastalığı yüzünden Bağdat seferine katılamadı. Bundan sonra kendini tamamen ilme verdi. 1641'de eserlerini yazmaya başladı. Bir tarih özeti olan "Fezleke" onun ilk eseridir. Daha sonra "Cihannümâ", "Keşfü'z-zunûn An Esami-l-Kütüb Ve'l-fünûn", "Dusturü'l-Amel li Islahi'l-halel", "Mizânü'l-Hakk fi İhtiyari'l Ehak" ve "Tuhfetü'l-kibar fi Esfâri-l-bihar" adlı eserlerini yazdı⁷⁴.

Kâtip Çelebi'nin yukarıda sıraladığımız eserlerinden ikisi konumuz bakımından büyük önem taşımaktadır. Bunlar, "Dusturü'l-Amel li Islahi'l-halel" ile "Mizânü'l-Hakk fi İhtiyari'l Ehak" adlı eserleridir. Bu eserlerinden birincisi daha çok siyasete, özellikle de siyaset ve toplum nazariyesine, ikincisi reformist ve modernist bir zihniyetle daha çok somut fikir ve toplum sorunlarına ait bulunmaktadır⁷⁵.

Kâtip Çelebi, "Dusturü'l-Amel li Islahi'l-halel" adlı eserini XVII.yy ortalarında IV. Mehmet'in ilk zamanlarında bozulan devlet işleri, onun ifadesiyle "bu devlet-i aliye mizacında alâyim-i inhiraf ve tabiat ve kuvasında asar-ı ihtilâf" bulunduğu sırada, durumu ıslah edebilir düşüncesiyle yazmıştır. Bunu niçin yazdığını anlatırken 1653

⁷³ Kâtip Çelebi için bkz. UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Tarihi*, C.III, 2.Kısım, Ankara, 1982, s.539-545; Orhan Şaik GÖKYAY, *Kâtip Çelebi'den Seçmeler*, İstanbul, 1968; GÖKYAY, "Kâtip Çelebi" Mad., İA; Hilmi Ziya ÜLKEN, "Kâtip Çelebi ve Fikir Hayatımız", *Kâtip Çelebi Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler*, Ankara, 1957, s.177-193; GÖKBİLGİN, *a.g.m.*, s.197-218.

⁷⁴ Kâtip Çelebi'nin eserleri için bkz. GÖKYAY, "Kâtip Çelebi" Mad., İA.

⁷⁵ KÂTİP ÇELEBİ, *Mizanü'l-Hakk fi İhtiyari'l-Ahakk*, (Yay.: Orhan Şaik Gökyay), İstanbul, 1980, s.17-60; ÜLKEN, *a.g.m.*, s.179.

yılında padişahın bu amaçla verdiği emirden ve kendisinin de katıldığı toplantılardan sonra, din ve devletin geleceği yolunda bildiklerini saklamayarak, yazmasının kendi için vicdani bir borç olduğunu belirtmektedir⁷⁶. Ancak o, bu önerilerinin dinleneceğinden pek emin değildir: “Eğerçe suretâ darb-ı hadîd-i bârid gibi görünmekle ashab-ı devlet kusur-ı himmet sebebi ile tegafül” edeceklerdir. Fakat zararı yok, onlar yararlanmasalar bile, o vebalden kurtulacak yarın öbür dünyada mazur görülecektir⁷⁷.

Dusturü'l-Amel risalesini Kâtip Çelebi, bir önsöz üç bölüm ve bir sonuç olarak yazmıştır. Önsöz devlet işlerini, birinci bölüm reâyayı, ikincisi askeri, üçüncü bölümde hazineyi ele almaktadır. Kâtip Çelebi de Osmanlı devrinin çok açık İbn Halduncularındandır⁷⁸. Bu eserin önsözünde fikirlerinin bir özetini veriyor. O kendinden önce ortaya atılmış olan ve 19.yy sonunda “sosyoloji” denilen ilmin görüşüne benzer bir görüştedir. Kâtip Çelebi’ye göre “Mülk ve saltanat demek olan devlet bir kural üzerine insanların bir araya gelmesidir”. Eşyanın doğasının sırrını, nazari ve ameli hikmetin gerçeklerini bilen kimseler, insanın toplum hali ile fert halinin aynı olduğuna inanmasının zaruri olduğunu bilirler.

İbn Haldun felsefesine tamamen sadık olan Kâtip Çelebi’ye göre toplumlar, tarihleri boyunca şu aşamalardan geçmek zorundadırlar: a- Doğma ve gelişme, b- Durma devri, c- Gerileme ve yıkılma devri. Kâtip Çelebi’ye göre, bu aşamaların uzunluğu veya kısalığı bilgi ve basiretin derecesine, devletin iyi idaresine, ferde ve topluma uygulanacak önlemlere bağlıdır. Ona göre, bu önlemlerin zamanında alınmasıyla fertlerin veya toplumların geçmeleri kaçınılmaz olan bu aşamalar uzatılabilir. O, bu nedenle nazariyenin asıl kurucusu olan İbni Haldun’dan ayrılmaktadır⁷⁹.

⁷⁶ GÖKBİLGİN, a.g.m., s.215.

⁷⁷ GÖKBİLGİN, a.g.m., s.215.

⁷⁸ İbni Haldun ve Mukaddimesi için bkz. İBNİ HALDUN, *Mukaddime*, (Yay.: Zakir Kadiri Ugan), C.I, İstanbul, 1968, s.VIII-XXIII; Doğan ERGUN, *Sosyoloji El Kitabı*, İstanbul, 1974, s.14-15.

⁷⁹ ÜLKEN, a.g.m., s.181.

Kâtip Çelebi, Mizânü'l-Hak fi İhtiyari'l Ehak "En doğrunun seçilmesinde kullanılan hakikat ölçüsü" adlı eserine, birinci eserinden daha somut sosyal ve fikri meselelere cesur bir eleştiri zihniyeti ile başlıyor. Kâtip Çelebi burada Osmanlı medreselerinin XVII.yy'da düştüğü skolâstik zihniyete ve taassuba hücumun çok kuvvetli bir temsilcisi olarak görünmektedir⁸⁰.

Kâtip Çelebi'nin Mizânü'l-Hak'ına göre, Hıristiyanlıkla felsefi ilimler arasında -o bu suretle Yunandan gelen rasyonel ilimleri kastediyor- daima çatışma olmuştur. Halbuki, İslâm dünyası, bu ilimleri mutlak olarak hiçbir zaman reddetmemiştir. Tam tersine, din ile felsefe ve akli uzlaştırmaya çalışmıştır. Fakat, Kâtip Çelebi'ye göre, zihinleri boş olan kimseler ilk halifeler zamanındaki şiddetli hareketlerin manasını anlamayarak, taş gibi taklit derecesinde donup kaldılar. Felsefeyi ve ilmi inkar ettiler. Osmanlıların ilk zamanlarında Kanuni'ye kadar felsefe ve şeriati birleştiren alimler vardı. Fatih, "Medrese-i semâniye"yi kurduğu zaman "Tecrid" ve "Mevâkif" şerhi okunmasını emretmişti. Sonra gelenler "bunlar felsefiyattır" diyerek bu dersleri kaldırdılar ve yerine "Hidaye" ve "Ekmel"i koydular. Yalnız bunlarla kalınca fikrin gelişmesine imkan yoktu. Bu yüzden felsefe okunmamakla kalmadı, yerine konan bu derslerin anlaşılması da imkansız oldu⁸¹.

Bundan sonra yazar müspet bilgi yokluğu yüzünden sosyal meselelerin nasıl halledilemediğinden bahisle, şu açıklamalarda bulunmaktadır:

1. Matematik bilen bir müfti veya kadı ile matematikten haberi olmayan müfti ve kadının hükümleri arasında fark vardır diyerek, bu ilimlerde müspet bilgiye dayanmanın gerekliliğini gösteriyor.
2. Matematik ve astronomi bilmemek yüzünden Kur'an'ın yanlış tefsir olunduğunu ve bundan doğan bilgisizliklerin de halkı nasıl şaşırttığını yine örneklerle anlatıyor.
3. Halk daima mertebelere ayrılmaktadır. Bilgi, kabiliyet ve anlayış bakımından aralarındaki bu farkları hesaba katmamak bir çok idari hatalara sebep olabilir. Bütün halkı "aynı mezhepte ve meşrepte" olsun diye düşünmek doğru değildir. Bunun için, basiret sahibi insanlar, halkın tabakalarını, mezhep ve görüş farklarını her zaman

⁸⁰ KÂTİP ÇELEBİ, a.g.e., s.7-11; ÜLKEN, a.g.m., s.182.

⁸¹ KÂTİP ÇELEBİ, a.g.e., s.20-21; ÜLKEN, a.g.m., s.183.

hesaba katarak her kısmın kabiliyetlerini ve özelliklerini bilmelidirler. Örneğin bir şehir hakkında bütün sosyal sınıfları, her sınıfın örf ve âdetlerini bildikten sonradır ki, ancak o şehir “Hakka uygun olarak” idare edilebilir. Medenileşme bu bilgiden sonra yavaş yavaş oluşabilir. Bu kuralları göz önüne almayanlar, halka şiddet gösterir ve gereksiz çatışmalara meydan verirler⁸².

Kâtip Çelebi bu düşünceleriyle, XVII.yy ıslahat önerilerinden çok daha farklı, günümüz çağdaş düşüncelerine paralel yorumlar getiriyor.

XVII.yy’da yukarıda kısaca değerlendirdiğimiz ıslahat önerilerinin dışında, çok sayıda ıslahat layihası kaleme alınmıştır⁸³. Bu yüzyılda daha çok “içten gelen arzularla” kaleme alınan bu tür ıslahat layihalarındaki öneriler, Osmanlı Devleti’nde XVII.yy boyunca; sırasıyla I. Ahmet, II. Osman ve IV. Murat gibi padişahlar ile Kemankeş Kara Mustafa Paşa, Tarhuncu Ahmet Paşa ve Köprülü ailesinden gelen sadrazamlar tarafından uygulama alanına konulacaktır.

⁸² KÂTİP ÇELEBİ, *a.g.e.*, s.21-24; ÜLKEN, *a.g.m.*, s.185.

⁸³ Bu layihalardan biri de Sultan II. Mustafa’ya (1695-1703) sunulmuştur. Koçi Bey’in Sultan İbrahim’e sunduğu layihalara benzer olan bu layiha, padişahı bilgilendirici bir özellik taşımaktadır. (Geniş bilgi için bkz. Süheyl ÜNVER, “XVII. Yüzyıl Sonunda Padişaha Bir Layiha”, *Bell.*, C.33, S.129-132, Ankara, 1969, s.21-34.)

SONUÇ

XIII.yy'ın sonlarında Marmara Uç Bölgesinde kurulan Osmanlı Devleti, üç kıtaya hakim olmuş bir Türk-İslâm devletidir. Gerek çağdaşı, gerekse daha önceki İslâm devletlerinden daha çok İslâm'la bütünleşmiş olmalarına rağmen Osmanlılar, siyasi hayatlarını İslâmi kurallara uydurmada fazla ısrarcı olmamışlardır. Kamu hukukunun siyaset ve idareyle ilgili konuları şer'î hukuktan çok, örfî hukuk ve mahalli geleneklerle düzenlemiştir. Özellikle merkez organlarının kuruluş ve işleyişinde, İslâm öncesi Türk geleneklerine dayanan örfî hukuk esas alınırken, eyalet ve taşra yönetimlerinde mahalli hukuk ve gelenekler daha etkili olmuştur.

Klasik Osmanlı idari düzeninde padişahın şahsında toplanmış olan tüm siyasi yetkileri, padişahın mutlak vekili olan sadrazamın başkanlığında toplanan Divan-ı Hümayun kullanmaktaydı. Bir kurul olarak Divan-ı Hümayun, öteki Türk ve Müslüman devletlerde görülen divanlardan farklıdır. Öteki devletlerde, idari, siyasi ve yargısal işler için ayrı ayrı divanlar kurulurken, Divan-ı Hümayun siyasi, idari ve yargısal konularda karar vermeye yetkilidir. Divanın her konuda karar verme yetkisinin bulunması, devletin her konuda kolay ve çabuk karar almayı gerektiren merkeziyetçi karakterinin gereği olarak görülmelidir.

Batı'da devlet, belli sınıfların çıkarlarına hizmet eden bir siyasi örgütlenme olduğundan, onu ele geçirmek için toplumsal sınıflar arasında sürekli bir çatışma görülür. Osmanlı Devleti ise, hiçbir sınıfa dayanmayan, aksine sınıflar ve zümreler arasındaki çatışmaları gidererek toplumda denge sağlamayı amaçlayan bir siyasi yapıya sahipti. Klasik dönemde toplumsal gruplar arasındaki bu dengeyi, padişahın şahsına bağlı olarak güçlenen merkezi otoritenin emrinde, askeri gereklere göre örgütlenen taşra idaresi ve toprak sistemi sağlıyordu.

Osmanlı Devleti'nin kendi iç dinamiğiyle oluşturduğu bu idari yapı, aslında dışa kapalı bir özellik taşımaktaydı. XVI.yy'daki büyük nüfus artışı, idari, siyasi, ekonomik ve sosyal iç sorunlar yanında; Amerika'nın keşfi ve buradan elde edilen kıymetli madenlerin ülkeye girmesiyle meydana gelen enflasyon, mal darlığı, transit ticaret

yollarının değişmesi ve savaş teknolojisindeki gelişmeler, Osmanlı Devleti'nin bu dışa kapalı idari düzenini sarsmıştır. Diğer taraftan Osmanlı Devleti bu dışa kapalı idari yapısı yüzünden, kendi kendini yenileme olanağı da yakalayamamıştır. Bu yüzden giderek çevresindeki ve kendi kontrolü dışındaki gelişmelerin etki alanına girmiştir.

Bu dönemde, padişah ve sadrazamlar; saray bürokrasisinin devreye girmesiyle ellerindeki yetkileri kullanamaz oldular. Divan-ı Hümayun ise işlevini kaybetti. Bu şekilde merkezi otorite zayıflayınca, taşra idaresi ve toprak sistemi bozuldu. Taşrada, merkezi otoriteden boşalan yeri dolduran, âyân ve voyvoda gibi mahalli güçler oluştu.

Osmanlı Devleti, bu gelişmelerin sonucunda eski kuvvet ve canlılığını yitirdi. Devlet yalnız İstanbul'a uzak yerleri değil, İstanbul'a yakın yerleri de denetleyemez hale geldi. Böylece klasik dönemin merkeziyetçi düzeni eski işlerliğini kaybetmiş oldu.

Dünyadaki büyük dönüşümün dışında kalan Osmanlılar, geleneksel kurumlarındaki bu çözümlenin sebeplerini tam anlayamadılar. Her ne kadar çözümlenin yansıması olarak oluşan gerek merkez ve gerekse taşradaki düzensizlikler, Osmanlı devlet adamlarını ıslahat yapılması gerektiği fikrine götürmüşse de XVII.yy'da kaleme alınan ıslahat önerileri, geleneksel kurumlarda herhangi bir değişiklik öngörmemiştir. Bununla birlikte bu ıslahat önerileri dikkatle incelendiğinde, idari düzenin çöküş sebeplerinin, gittikçe daha kapsamlı ve daha gerçekçi bir şekilde dile getirilmiş olduğu görülür. Ancak, öneriler konusunda geleneksel kurumlardan vazgeçilmediği de bir gerçektir.

Sonuç olarak söylemek gerekirse Osmanlı Devleti, XVIII.yy'da bu dışa kapalı yönetim anlayışını, hızla değişen ve gelişen Batı dünyasının üstünlüğünü kabul etmek suretiyle terk edecek ve idari alanda çağdaş düzenlemeler yapmaya başlayacaktır.

KAYNAKÇA

- AHMET CEVDET PAŞA, **Tarih-i Cevdet**, (Yay.: Mümin Çevik), C.I, İstanbul, 1974.
- AKDAĞ, Mustafa, **Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi**, C.I-II, İstanbul, 1974.
- _____, **Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası (Celâli İsyanları)**, İstanbul, 1995.
- _____, "Medreseli İsyanları", **İÜİFM**, C.XI, S.1-4, İstanbul, 1950.
- AKGÜNDÜZ, Ahmet, **Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri**, C.I, İstanbul, 1990.
- AKTEPE, Münir, "XIV ve XV. Asırlarda Rumeli'nin Türkler Tarafından İskânına Dair", **TM**, C.X, İstanbul, 1953.
- ANDREASYAN, Hrand D., "Celâlilerden Kaçan Anadolu Halkının Geri Gönderilmesi", **İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağanı**, Ankara, 1976.
- ATAR, Fahreddin, **İslam Adliye Teşkilatı**, Ankara, 1979.
- BALTACI, Cahid, **XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri**, İstanbul, 1976.
- BARKAN, Ömer Lütfi, **XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları Kanunlar**, C.I, İstanbul, 1943.
- _____, "Timar" Mad., **İA**.
- _____, "Kolonizatör Türk Dervişler ve Zaviyeler", **VD**, C.II, Ankara, 1942.
- _____, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", **İFM.**, C.XI, İstanbul, 1951.
- BAYKAL, Bekir Sıtkı, "Âyânlık Müessesesinin Düzeni Hakkında Belgeler", **TTBD**, C.I, S.2, Ankara, 1964.
- BERKES, Niyazi, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Ankara, 1973.
- CEZAR, Mustafa, **Osmanlı Tarihinde Levendler**, İstanbul, 1965.

- ÇADIRCI, Musa, **Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri**, Ankara, 1992.
- DOĞRU, Halime, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Yaya-Müsellem-Taycı Teşkilatı (XV ve XVI. Yüzyılda Sultanönü Sancağı)**, İstanbul, 1990.
- ERGUN, Doğan, **Sosyoloji El Kitabı**, İstanbul, 1974.
- FAYDA, Mustafa, "Hz. Ömer'in Divan Teşkilatı", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, C.II, İstanbul, 1986.
- GÖKBİLGİN, Tayyip, **Osmanlı Medeniyet Tarihi Açısından Osmanlı Müesseseleri Tarihine Bir Bakış**, İstanbul, 1984.
- _____, "XVII. Asırda, Osmanlı Devleti'nde Islahat İhtiyaç ve Temayülleri ve Kâtip Çelebi", **Kâtip Çelebi Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler**, Ankara, 1957.
- _____, "Nişancı" Mad., **İA**.
- _____, "Bâb-ı Âli" Mad., **İA**.
- GÖKYAY, Orhan Şaik, **Kâtip Çelebi'den Seçmeler**, İstanbul, 1968.
- _____, "Kâtip Çelebi" Mad., **İA**.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, **XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı**, Ankara, 1991.
- İBNİ HALDUN, **Mukaddime**, (Yay.: Zakir Kadiri Ugan), C.I, İstanbul, 1968.
- İNALCIK, Halil, "Osmanlı İdari, Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler", **TTBD**, C.X, S.14, Ankara, 1980-1981.
- _____, "Türkler (Osmanlılar)" Mad., **İA**.
- İŞİRLİ, Mehmet, "Bâb-ı Âli" Mad., **TDVİA**.
- KANTEMİR, Dimitri, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükseliş ve Çöküş Tarihi**, (Çev.: Özdemir Çobanoğlu), C.II-III, Ankara, 1979.
- KARAL, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi**, C.V, Ankara, 1983.
- KÂTİP ÇELEBİ, **Nizanü'l Hakk fi İhtiyari'l Ahakk**, (Yay.: Orhan Şaik Gökyay), İstanbul, 1980.
- KENNEDY, Paul, **Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri**, (Çev.: Birtane Karanakçı), Ankara, 1991.

- KÖPRÜLÜ, Mehmet Fuat, **Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri**, İstanbul, 1981.
- , **Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu**, İstanbul, 1981.
- KUNT, Metin, **Sancaktan Eyalete**, İstanbul, 1978.
- KURAY, Gülbende, "Türkiye'de Bir Machiavelli: Koçi Bey", **Bell.**, C.52, S.205, Ankara, 1988.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat, **Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri**, İstanbul, 1983.
- , **Tarih Araştırmalarında Usul**, İstanbul, 1994.
- , **Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)**, İstanbul, 1994.
- LEWIS, Bernard, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, (Çev.: Metin Kırıatlı), Ankara, 1984.
- LYBYER, Albert Howe, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Yönetimi**, (Çev.: Seçkin Cılızoğlu), İstanbul, 1987.
- MARDİN, Ebul'ula, "Fetva" Mad., **İA**.
- MEHMET, Süreyya, **Sicil-i Osmani**, C.IV, İstanbul, 1318.
- MERT, Özcan, **XVIII ve XIX. Yüzyıllarda Çapanoğulları**, Ankara, 1980.
- MUMCU, Ahmet, **Osmanlı Devleti'nde Rüşvet**, Ankara, 1969.
- , **Osmanlı Hukukunda Zulüm Kavramı**, Ankara, 1985.
- , **Hukuksal ve Siyasal Bir Karar Organı Olarak Divan-ı Hümayun**, Ankara, 1976.
- , "Divan-ı Hümayun" Mad., **TDVİA**.
- MUSTAFA NURİ PAŞA, **Netayic-ül-vukuat**, (Yay.: Neşet Çağatay), C.I-II-III-IV, Ankara, 1979.
- NEDKOFF, Boris Christoff, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Cizye", (Çev.: Şinasi Altundağ), **Bell.**, C. VIII, S.32, Ankara, 1944.
- ONAR, Sıddık Sami, **İdare Hukukunun Umumi Esasları**, İstanbul, 1966.
- ORTAYLI, İlber, **Türkiye İdare Tarihi**, Ankara, 1979.
- , **Türkiye İdare Tarihine Giriş**, Ankara, 1996.
- ÖGEL, Bahaeddin, **Türklerde Devlet Anlayışı**, 1982.
- ÖZBİLGİN, Erol, **Osmanlı Hukukunun Yapısı**, İstanbul, 1985.

- ÖZCAN, Abdülkadir, "Fatih'in Teşkilat Kanunnâmesi ve Nizam-ı Alem için Kardeş Katli Meselesi", **İÜTD**, S.33, İstanbul, 1982.
- ÖZKAYA, Yücel, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyânlık**, Ankara, 1977.
- _____, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Yerli Ailelerin Âyânlıkları Ele Geçirileri ve Büyük Hanedanlıkların Kuruluşu", **Bell.**, C.42, S.165-168, Ankara, 1978.
- _____, "XVIII. Yüzyılda Çıkarılan Adalet-nâmelere Göre Türkiye'nin İç Durumu", **Bell.**, C.38, S.143, Ankara, 1974.
- ÖZTUNA, Yılmaz, **Büyük Osmanlı Tarihi**, C.IX, İstanbul, 1994.
- ÖZTÜRK, Osman, **Hukuk Tarihi Açısından Mecelle**, İstanbul, 1973.
- PAKALIN, Mehmet Zeki, **Osmanlı Tarih Deneyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, İstanbul, 1971.
- PARMAKSIZOĞLU, İsmet, **Türklerde Devlet Anlayışı**, Ankara, 1982.
- SANDER, Oral, **Siyasi Tarih**, Ankara, 1984.
- SCHACT, Joseph, "Şeriat" Mad., **İA**.
- SENCER, Muzaffer, **Türkiye'nin Yönetim Yapısı**, İstanbul, 1986.
- SHAW, Stanford, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, (Çev.: Mehmet Harmancı), C.I, İstanbul, 1994.
- TANERİ, Aydın, **Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Döneminde Hükümdarlık Kurumunun Gelişimi ve Saray Hayatı Teşkilatı**, Ankara, 1978.
- _____, **Türk Devlet Geleneği**, Ankara, 1975.
- _____, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş Döneminde Vezir-i Âzamlık**, Ankara, 1974.
- TUNAYA, Tarık Zafer, **Siyasi Müesseseler ve Anayasa Hukuku**, İstanbul, 1969.
- UÇAROL, Rıfat, **Siyasi Tarih**, İstanbul, 1985.
- ULUÇAY, Çağatay, "Koçi Bey" Mad., **İA**.
- UNAT, Faik Reşit, **Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnâmeleri**, Ankara, 1987.
- UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, **Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı**, Ankara, 1984.
- _____, **Osmanlı Tarihi**, C.I, Ankara, 1982.
- _____, **Osmanlı Tarihi**, C.IV, Ankara, 1983.

- _____, **Kapıkulu Ocakları**, C.I, Ankara, 1984.
- _____, **Osmanlı Tarihi**, C.II, Ankara, 1983.
- _____, **Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı**, Ankara, 1984.
- _____, **Osmanlı Devleti'nin Merkez Teşkilatı**, Ankara, 1984.
- _____, **Çandarlı Vezir Ailesi**, Ankara, 1988.
- _____, **Osmanlı Tarihi**, C.III, 1. Kısım, Ankara, 1983.
- _____, "Sancağa Çıkarılan Osmanlı Şehzadeleri", **Bell.**, C.39, S.153, Ankara, 1975.
- ÜÇOK, Coşkun-
MUMCU, Ahmet,
ÜLKEN, Hilmi Ziya,
ÜNVER, Süheyl,
YILDIZ, Hakkı Dursun,
YÜCEL, Yaşar,
_____,
_____,
_____,
5 Numaralı Mühimme Defteri, (973/1565-1566) Özet ve İndeks, (Yay.: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşiv Daire Başkanlığı), Ankara, 1994.
Kitâb-i Müstetâb, (Yay.: Yaşar Yücel), Ankara, 1988.
Kitâb-u Mesalihi'l-Müslimin ve Menafi'il Mü'minin, (Yay.: Yaşar Yücel), Ankara, 1988.
- Türk Hukuk Tarihi**, Ankara, 1981.
- "Kâtip Çelebi ve Fikir Hayatımız", **Kâtip Çelebi Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler**, Ankara, 1957.
- "XVII. Yüzyıl Sonunda Padişaha Bir Layiha", **Bell.**, C.33, S.129-132, Ankara, 1969.
- Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, C.X, İstanbul, 1986.
- Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar**, Ankara, 1988.
- "Osmanlı İmparatorluğu'nda Desantralizasyona Dair Genel Gözlemler", **Bell.**, C.38, S.149, Ankara, 1974.
- "XVI-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İdari Yapısında Taşra Ümerasının Yerine Dair Düşünceler", **Bell.**, C.41, S.161, Ankara, 1977.
- "XVI-XVII. Yüzyıl Edebi Metinlerinde Rastlanan Osmanlı Devlet Yapısı ve Toplum Düzenine Ait Bazı Görüş ve Bilgiler", **Bell.**, C.51, S.200, Ankara, 1987.

Koçi Bey Risalesi,
Koçi Bey Risalesi,

(Yay.: Zuhuri Danişman), Ankara, 1985.
(Yay.: Yılmaz Kurt), Ankara, 1994.